

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ARAP DİLİ VE BELAGATİNDE CEZÂLET VE RİKKAT

Risalet CEYHAN

Danışman

Doç. Dr. Orhan İYİŞENYÜREK

Konya – 2023

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iv
TEZ KABUL	ivi
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU	viii
BİLİMSEL ETİK BEYANNAMESİ.....	viii
TRANSKRİPSİYON	viiix
KISALTMALAR	x
ÖZET	xii
ABSTRACT.....	xiii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	1
2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	1
3. Belagat	3
3.1. Belagat İlminin Tanımı	3
3.2. Belagat İlminin Tarihçesi	4
3.2.1. Cahiliye Döneminde Belagat	5
3.2.2. Kur'ân Etkisinde Belagat.....	5
3.2.3. Diğer ilimlerin Gölgesinde Belagat	6
3.2.4. Olgunlaşma Döneminde Belagat	7
3.2.5. Duraklama Döneminde Belagat	7
3.2.6. Modern Dönemde Belagat.....	8
3.3. Belagat İlminin Kısımları.....	8
3.3.1. Me'ânî İlmi	9
3.3.2. Beyân İlmi	9
3.3.3. Bedi' İlmi.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

CEZÂLET VE RİKKAT

1. Cezâlet ve Rikkat Kelimelerinin Sözlük ve Terim Anlamları	12
1.1. Cezâlet.....	12
1.2. Rikkat	13
2. Tarihi Seyri İçinde Cezâlet ve Rikkat Terimleri	14
2.1. Câhiz ve Lafız Mana İlişkisi	14
2.2. Ebû Süleyman el-Hattâbî ve Söz Tasnifi	15
2.3. Ebû Hilâl el-Askerî ve <i>Kitâbü's-Şinâ'ateyn</i>	20
2.4. Merzûkî ve <i>Şerhu Dîvânî'l-Hamâse</i>	21
2.5. Abdülkâhir el-Cürcânî ve <i>Nazmü'l-Kur'ân</i>	21
2.6. Ziyâeddin İbnü'l-Eşîr ve <i>el-Meselü's-sâ'ir</i>	22
2.7. Süyûtî ve <i>el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân</i>	24
2.8. İbn Âşûr ve <i>Şerhu'l-mukaddime fi'l-edebîyye</i>	24
2.9. İ'tilâf Başlığı Altında Cezâlet ve Rikkat	25

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM'DE CEZÂLET VE RİKKAT

1. İ'câzü'l-Kur'ân	27
2. Kur'ân'ın Başlıca İ'câz Yönleri.....	31
2.1. Gaybî İ'câz	31
2.2. Teşri'î İ'câz	32
2.3. İlmî İ'câz	32
2.4. Beyânî İ'câz.....	32
3. Kur'ân-ı Kerim'de Söz Çeşitliliği.....	33
4. Kur'ân-ı Kerim'de Lafız-Mana Uyumu Bakımından Cezâlet ve Rikkat	36
4.1. Kur'ân'ı Kerim'de Lafız-Mana Uyumunun Kaynağı	36
4.2. Kur'ân'ı Kerim'de Lafız Mana Uyumu	37
5. Kur'ân'ı Kerim'de Cezâlet ve Rikkat Örnekleri.....	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP EDEBİYATINDA CEZÂLET VE RİKKAT

1. Arap Edebiyatında Şiir Tenkidine Kısa Bir Bakış.....	49
2. <i>Ṭabaḳâtü fuḥûli 'ş-şu 'arâ'</i> ve Cezâlet terimi.....	49
3. <i>Kitâbü 'ş-Şinâ 'ateyn'</i> de Cezâlet örnekleri.....	50
4. İbnü'l-Eşîr'de Cezâlet ve Rikkat	53
5. İbn Âşûr'da Cezâlet ve Rikkat Örnekleri	61
6. Cezâletli Şiir Türlerine Örnek Olarak Fahr ve Hamase Şiirleri.....	63
6.1. Fahr ve Cezâlet.....	64
6.2. Hamâse ve Cezâlet	66
7. Gazel ve Zühd Şiirlerinde Rikkat	67
7.1. Gazel ve Rikkat	67
7.2. Zühdiyyât ve Rikkat	68
8. Belagat Kitaplarından Cezâlet ve Rikkat Örnekleri	70
SONUÇ	74
KAYNAKÇA.....	77

ÖNSÖZ

Toplumların duygu ve düşüncelerini ifade etmelerini sağlayan dil, insanoğluna verilmiş büyük bir nimettir. Konuşabiliyor olmak, söz söyleyebiliyor olmak insan türünü diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biridir. İnsanlar tarih boyunca duygu ve düşüncelerini basit bir şekilde ifade etmekle yetinmemiş, sözlerini daha etkili ve güzel bir şekilde ifade etmek için çaba sarfetmişlerdir.

Söyledikleri sözün etkisini ve değerini artırmak isteyen insanlar, muhataplarına aktarmak istedikleri mana için en uygun lafızları seçmeye çalışmışlar ve bu lafızların dizimine büyük önem vermişlerdir. Bağlamına uygun olarak lafızları güzel bir şekilde bir araya getirme gayreti birçok edebî sanatın gelişmesini sağlamıştır.

Tarihe bakıldığında güzel söze, şiire ve edebiyata büyük önem veren toplumlardan birinin Arap toplumu olduğu görülmektedir. İslam öncesinde Cahiliye Dönemi olarak adlandırılan dönemde bile Arapların canlı bir edebiyat kültürüne sahip oldukları malumdur. Arapların şiire çok önem vermelerinde yaşadıkları çöl ortamının ve yaptıkları uzun deve yolculuklarının etkisi olduğu söylenmektedir. Ayrıca zaman zaman birbiriyle çatışan kabileler arasında sözlü olarak da rekabet bulunduğu ve bu rekabetin şiir ve şairler aracılığıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Kabile şairlerinin herhangi bir sanatkârdan çok daha büyük etki ve güce sahip olduğu, iyi bir şaire sahip olmanın güçlü bir medyaya sahip olmak anlamına geldiği bilinmektedir. Cahiliye Dönemi'nde Arapların şiire ve güzel söze verdikleri değer, Arap dilinin ve belagatinin gelişmesi ve güçlenmesinde önemli etkisi olduğu bilinmektedir.

Arap dili, İslam'ın doğuşuyla önemi artan ve değişik kültürleri etkileyen bir dil haline gelmiştir. Kur'ân-ı Kerim, bu köklü dilin tüm inceliklerini yapısında bulunduran özelliklere sahiptir. Arap dili ve belagatinin en güzel örneklerini içinde barındıran bu kitap Müslüman olan ve olmayan pek çok ilim adamının dikkatini çekmiştir. O, edebiyatın Arabistan coğrafyasında güçlü olduğu bir zamanda insanların bir benzerini getiremeyeceklerini ifade ederek kendisini inkâr edenlere meydan okumuştur. Belagat çalışmaları önce Kur'ân'ın i'câzına yönelik ortaya çıkmış daha sonraları ise müstakil bir ilim haline gelmiştir. Belagat eserlerinde dil âlimleri sözün üstün ve kusursuz olmasının kurallarını ortaya koymaya çalışmışlardır.

Belagat âlimlerinin sözün kusursuzluğu ile ilgili yaptıkları tartışmalardan bir kısmı lafız mana ilişkisi üzerine olmuştur. Sözün manen önemini muhatabına aktarmak için kuvvetli olması veya muhatabında saygı ve sakınma duygusu oluşturmak için sert olması veya söz sahibinin sevgi ve merhamet duygusuyla söylediği sözde yumuşaklık olması ile ilgili olarak kullanılan cezâlet ve rikkat terimleri lafız mana uyumu ile ilgili olarak bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada belagat ilminin gelişimine katkı sağlayan başlıca temel eserlerde ve bazı belagat eserlerinde cezâlet ve rikkat terimlerinin hangi anlamlarda kullanıldığı ve Kur'ân ayetlerinden ve Arap edebiyatından konu ile ilgili olarak hangi örnekler verildiği araştırılacaktır.

Bu çalışmada manevi destek veren aileme, tezin hazırlanmasında yardımlarını ve değerli fikirlerini esirgemeyen, Prof. Dr. İsmail Hakkı SEZER'e, tavsiyelerinden dolayı, Doç. Dr. Ahmet YILDIZ ve Doç. Dr. Hasan UÇAR'a, özenle inceleyerek tashih eden danışmanım Doç. Dr. Orhan İYİŞENYÜREK'e teşekkür ederim.

Risalet CEYHAN

Konya – 2023

TEZ KABUL

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Risalet CEYHAN tarafından hazırlanan Arap Dili ve Belagatinde Cezâlet ve Rikkat başlıklı tez tarafımızdan amaç, kapsam ve kalite yönünden değerlendirilmiş olup, 31/10/2023 tarihinde Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri		
	Unvanı Adı Soyadı	İmza
Danışman	Doç. Dr. Orhan İYİŞENYÜREK	
Üye	Doç. Dr. Ahmet YILDIZ	
Üye	Doç. Dr. Hasan UÇAR	

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

Arap Dili ve Belagatinde Cezâlet ve Rikkat başlıklı tez çalışmamın İç Kapak, Özetler, Ekler ve Ana Bölümlerden (Giriş, Alan Yazın, Yöntem, Bulgular, Tartışma, Sonuçlar ve Öneriler) oluşan toplam **73** sayfalık kısmına ilişkin, 20.10.2023 tarihinde tez danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **% 19** olarak belirlenmiştir.

Uygulanan filtrelemeler:

1. Tez kabul sayfası hariç,
2. Tez çalışması orijinallik raporu sayfası hariç,
3. Bilimsel etik beyannamesi sayfası hariç,
4. Önsöz hariç,
5. İçindekiler hariç,
6. Simgeler ve kısaltmalar hariç,
7. Kaynakça hariç
8. Özgeçmiş hariç,
9. Alıntılar dâhil,
10. 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Necmettin Erbakan Üniversitesi Tez Çalışması Orijinallik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve tez çalışmamın, bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

20/10/2023

Risalet CEYHAN

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Risalet CEYHAN		
	Numarası	20810601125		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Arap Dili ve Belagatinde Cezâlet ve Rikkat			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Risalet CEYHAN

TRANSKRİPSİYON

ء	'	ط	t
ب	b	ظ	z
ت	t	ع	'
ث	s	غ	g
ج	c	ف	f
ح	h	ق	k
خ	h	ك	k
د	d	ل	l
ذ	z	م	m
ر	r	ن	n
ز	z	و	v
س	s	ه	h
ش	ş	ي	y
ص	ş	ة	ta
ض	d / z		

Yukarıda belirtilen transkripsiyon sistemi bazı şahıs isimleri, eser isimleri, künyeler ve bazı terimlerin telaffuzunu göstermek için kullanılmıştır. Türkçede de kullanılan “İslam, belagat” gibi tabirler ve “Ali, Muhammed, Salih, Abdullah” gibi özel isimlerde bu sistem uygulanmamıştır. Harf-i tarifler (el-ال) cümle başı bile olsa küçük yazılmıştır. Şemsî harflerle başlayan kelimelerde “et-Ṭırâz” örneğinde olduğu gibi kurala uygun olarak Arapça okunuşu esas alınmıştır.

KISALTMALAR

b. : Bin

b.y. : Basım yeri yok

cc : Celle celaluhu

çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

h. : Hicri

Hz. : Hazreti

haz. : Hazırlayan

nşr : Neşreden

MÜ : Marmara Üniversitesi

ö. : Vefat tarihi

s. : Sayfa

s.a.s : Sallallahu Aleyhi ve Sellem

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk : Tahkik eden

t.s. : Tarih yok

vd. : Ve diğerleri

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Risalet CEYHAN		
	Numarası	20810601125		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı /Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Orhan İYİŞENYÜREK		
Tezin Adı	Arap Dili ve Belagatinde Cezâlet ve Rikkat			

Muhataba göre açık ve kusursuz bir şekilde söz söyleme kurallarını inceleyen belâgat, “meânî, beyân ve bedî” olmak üzere üçe ayrılır. Kelamın lafız ve manalarının güzelleştirme yollarına ait bilgileri inceleyen Bedî’ ilmi, manevi güzelleştirici sanatlar ve lafzi güzelleştirici sanatlar olarak ikiye ayrılır. Mana ile ilgili güzelleştirici sanatlardan birisi i’tilâf sanatıdır. İ’tilâf sanatı lafzın mana ile uyumunu, lafzın lafızla uyumunu ve mananın mana ile uyumunu inceleyen bir bedî’ sanatıdır. Cezâlet ve rikkat ise lafız mana uyumu ile ilgili önemli iki terimdir. Bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde belâgat, belâgat tarihi ve kısımları hakkında genel bilgi verilmiştir. Birinci bölümde cezâlet ve rikkat terimlerinin sözlük ve terim anlamları incelenmiştir. İkinci bölümde cezâlet ve rikkat ile ilgili olarak örnek verilen ayetler incelenmiştir. Üçüncü bölümde cezâlet ve rikkat ile ilgili olarak örnek verilen şiir beyitleri incelenmiştir. Sonuç olarak cezâlet kelimesinin terim olarak zayıf olmayan güçlü söz veya yumuşak olmayan sert söz anlamlarına geldiği, rikkatin ise akıcı, tatlı ve kolay söz anlamlarına geldiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgat, Bedî’, Cezâlet, Rikkat

ABSTRACT

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Risalet CEYHAN		
	Student Number	20810601125		
	Department	Essential Islamic Sciences / Arabic Language and Rhetoric		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Orhan İYİŞENYÜREK		
Title of the Thesis/Dissertation	al-Jazâlah and al-Riqqah in Arabic Language and Rhetoric			

Rhetoric, which examines the rules of speaking clearly and flawlessly according to the addressee, is divided into three: "meaning, expression and embellishment". The science of Bedî', which examines the ways of beautifying the words and meanings of speech, is divided into two as spiritual beautifying arts and verbal beautifying arts. One of the beautifying arts related to meaning is the art of harmony. The art of harmony is a bedî' art that examines the harmony of the word with meaning, the harmony of the word with words and the harmony of meaning with meaning. al-jazâlah and al-riqqah are two important terms related to word-meaning harmony. This study consists of an introduction and three sections. In the introduction section, general information is provided about eloquence, the history of eloquence, and its components. In the first section, the dictionary and terminological meanings of the terms al-jazâlah and al-riqqah are examined. In the second section, verses that provide examples related to al-jazâlah and al-riqqah are analyzed. In the third section, poetic couplets that provide examples related to al-jazâlah and al-riqqah are examined. As a result, it has been determined that the term al-jazâlah conveys the meanings of strong and not weak words in terminological sense, while riqqah signifies flowing, sweet, and easy words."

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Embellishment, al-Jazâlah, al-Riqqah

GİRİŞ

Çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilecek ayrıca belagatin tanımı, tarihi ve kısımları ile ilgili özet bilgiler sunulacaktır.

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerifler İslami ilimlerin en önemli iki temel kaynağını oluşturmaktadır. İlk dönemlerde Hz. Peygamber'in (s.a.s), sonrasında sahabenin hayatta olması ve Müslümanların belli bir coğrafyada bulunması gibi sebeplerden dolayı ilmi faaliyetlerin yüz yüze yapıldığı bilinmektedir. Sonraki dönemlerde İslam coğrafyasının da genişleyip farklı kültürlerle etkileşime girmesi ile telif faaliyetleri gerekli hale gelmiştir. Bu şekilde başlayan ilmi faaliyetler, ilimlerin birbirinden ayrılarak her birisinin sistemleşmesi ile devam etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılması için âlimlerin gayretleri sonucu ortaya çıkan ilimlerden birisi de Arap dili ve belagatidir.

Arap dili ve edebiyatı, köklü birikimi ve İslamiyet'in doğuşuyla ülkeleri ve değişik kültürleri etkilemiştir. Kur'ân-ı Kerim, bu köklü dilin tüm inceliklerini yapısında bulundurmaktadır. Kur'ân-ı Kerim indirildiği dönemde kendisini inkâr edenlere bir benzerini getirin diye meydan okumuş ve bu tehdî (meydan okuma) karşısında insanları aciz bırakması, i'câzü'l-Kur'ân olarak ifade edilmiştir. Kur'ân'ın hangi yönleriyle mu'ciz (aciz bırakan) olduğu ilim adamları tarafından ele alınmış bu konuyla ilgili birçok eser ve bu eserlerde birçok terim ortaya çıkmıştır. Terimlerin tarihi seyri içinde nasıl geliştikleri, zamanla hangi anlamları kazandıkları araştırmaya değer önemli konulardandır. Bu terimlerden ikisi, cezâlet ve rikkat terimleridir.

Araştırmanın amacı özellikle, i'câzü'l-Kur'ân ve şiir tenkidıyla ilgili eserlerde karşımıza çıkan cezâlet ve rikkat terimlerinin ilim adamları tarafından nasıl açıklandığını ortaya çıkarmak bununla ilgili Kur'ân-ı Kerim ve Arap şiirinden verdikleri örnekleri incelemektir.

2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Arap dili ve belagati özellikle Kur'ân-ı Kerim'i tefsir çalışmaları ile büyük gelişme kaydetmiş, bu dilin incelikleri ve edebî sanatları ile ilgili pek çok eser ortaya konulmuştur. Özellikle edebî sanatlar ile ilgili ortaya çıkan terim ve kavramları

açıklamaya yönelik birçok araştırma ve tez yapılmış ancak bu araştırmaya konu olan cezâlet ve rikkat terimleri üzerine herhangi bir tez çalışması yapılmamıştır. Araştırmada kaynak tarama yöntemi esas alınmıştır. Hazırlık aşamasında konuyla alakalı tez çalışmalarının olup olmadığı araştırılmış, sonrasında cezâlet ve rikkat terimlerinin geçtiği kaynaklar araştırılarak konunun teorisi incelenmiştir. Araştırmada bu terimlerin temel kaynaklarda geçtiği yerlerin tespit edilmesi ve zamanla hangi anlamlarda kullanıldığının ortaya konulması, bu terimleri açıklamada verilen örneklerin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde belagat, belagat tarihi ve belagatin ana kısımları olan meânî, beyân ve bedî' hakkında genel bilgi verilecektir. Birinci bölümde cezâlet ve rikkat terimlerinin sözlük ve terim anlamları incelenecek, temel kaynaklarda hangi anlamlarda kullanıldıkları tespit edilecektir. İkinci bölümde i'câzü'l Kur'ân hakkında genel bilgi verilecek cezâlet ve rikkat ile ilgili olarak örnek verilen ayetler incelenecektir. Üçüncü bölümde cezâlet ve rikkat terimleri şiir tenkidi açısından ele alınacak, Arap edebiyatından cezâlet ve rikkat için örnek verilen şiir beyitleri incelenecektir.

Çalışmada faydalanılan başlıca kaynaklar şunlardır:

Çalışmada araştırılan kelimelerin sözlük anlamlarını tespit etmek üzere ilk olarak Halîl b. Ahmed'e (ö. 175/791) nisbet edilen *Kitâbü'l- 'Ayn'a* bakılmış, ayrıca kelimelerin kök anlamları ile ilgili daha detaylı bilgiler sunan İbn Fâris'e (ö. 395/1004) ait olan *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* adlı eserden istifade edilmiştir. İbn Manzûr'a (ö. 711/1311) ait olan *Lisânü'l- 'Arab* ve Fîrûzâbâdî'ye (ö. 817/1415) ait olan *el-Ķâmûsü'l- muhît* sözlükleri çalışmada en çok başvurulan diğer sözlükleri oluşturmaktadır.

Çalışmada faydalanılan başlıca kaynaklardan biri *Beyânü i'câzi'l-Ķur'ân* adlı eserdir. Cezâlet kavramını Kur'ân'ın i'câz yönlerini açıklarken kullanan aynı zamanda bir muhaddis olan dilbilimci Ebû Süleyman el- Hattâbî (ö. 388/998) tarafından telif edilen bu eser müstakil olarak i'câz'ül Kur'ân alanında telif edilen ilk eserlerden biridir. Kur'ân'da söz çeşitliliğine dikkat çeken müellif bazı ayetlerin daha cezâletli olduğu iddiasıyla bir takım tartışmalara neden olmuştur. Çalışmada Hattâbî'nin cezâlet kelimesini hangi anlamda kullandığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Cezâleti bir şiir tenkidi terimi olarak kullanan ve bu terimle ilgili örnek veren en eski şiir tenkit kaynaklarından biri Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullah b. Sehl el-‘Askerî’ye (ö. 400/1009) ait olan *Kitâbü’s-Şînâ’ateyn: el-Kitâbe ve’s-şi’r* adlı eserdir. Bu eser nazım ve nesrin usul ve kaidelerini ele alan temel kaynaklardan birini oluşturmaktadır.

Belagete dair yazılan kapsamlı eserlerin ilklerinden olan *el-Meşelü’s-sâ’ir fi edebî’l-kâtib ve’s-şâ’ir*, Ziyâeddin İbnü’l-Eşîr (ö. 637/1239) tarafından kaleme alınmıştır. Cezâlet ve rikkate dair birçok örnek paylaşılan eser çalışmamızın başlıca kaynaklarından birini oluşturmaktadır.

Çalışmada başvurulmuş kadim belagat eserlerinden bir diğeri ise Yahyâ b. Hamza el-‘Alevî’ye (ö. 749/1348) ait olan *eş-Tırâzü’l-mütezzammin li esrârî’l-belâğa ve ‘ulûmi haşâ’iki’l-i‘câz* adlı eserdir.

Çalışmada modern zamanda yazılmış eserler içinde en çok istifade edilen eser İbn Âşûr Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî’ye (ö. 1393/1973) ait olan *Şerhu’l-mukaddime fi’l-edebîyye li-şerhi’l-İmâm el-Merzûkî ‘alâ dîvâni’l-Ĥamâse li-Ebî Temmâm* adlı çalışmadır.

3. Belagat

Bu bölümde belagatin tanımı, tarihçesi ve kısımları hakkında genel bilgiler verilecektir.

3.1. Belagat İlminin Tanımı

Belagat kelimesi sözlükte; b-l-ğ - (ب ل غ) mazi fiilinin mastarıdır. Bu fiil genel olarak, bir yere varmak, son noktaya ya da hedefe ulaşmak, ergenliğe girmek, kemale ermek, kâfi gelmek, olgunlaşmak, bir konuda yeterli olmak, bitirmek gibi anlamlara gelmektedir. Bir kimse istediği şeyi elde ettiği zaman (بَلَغَ فُلَانٌ مَّرَادَهُ) ve bir kafilî şehre ulaştığı zaman (بَلَغَ الرُّكْبُ الْمَدِينَةَ) denir.¹

¹ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, thk. Abdulhamîd Hendâvî (Beyrût: Dâru’l kutubi’l-‘ilmiyye, 2002), 4/421; Ahmed b. Faris b. Zekerîya el-Kazvîni İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Beyrut: Darü’l-fîkr, 1979), 153; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Daru sadır, 1990), 8/419; Fîrûzâbâdî, *el-Ĥâmûsü’l-muĥîṭ* (Beyrut: Müessesetu’r-risale, 2005), 1006.

Kur'ân-ı Kerim'de (ب ل غ) kökünden türemiş, fiil ve isim olarak birçok kelime bulunmaktadır. Tesirli söz anlamına gelen (بليغ) kelimesinin ve tebliğ veya açıklama anlamına gelen (بلاغ) kelimesinin geçtiği bazı ayetler şu şekildedir:

أُولَئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا (٦٣)

“Onlar, kalplerindeki Allah'ın bildiği kimselerdir. Onlara aldırma, kendilerine öğüt ver ve onlara durumları hakkında tesirli söz söyle.”²

مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا أَلْبِغُ وَأَلَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ (٩٩)

“Peygamberin görevi, tebliğ etmektir. Allah ise açıkladığınızı da gizlediğinizi de bilir.”³

إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَاغًا لِقَوْمٍ عَابِدِينَ (١٠٦)

“İşte bunda, Allah'a kulluk eden topluluk için yeterli açıklama vardır.”⁴

Terim anlamı olarak belagat; kelâmın muktezây-ı hâle (muhataplarının durumuna, söylendiği ortam ve zamana) münasip olarak, insan ruhunda etki bırakacak şekilde fasih ve doğru bir şekilde ifade edilmesidir.⁵

İ'câzu'l-Kur'ân ve edebî tenkit çalışmaları sonucunda müstakil bir ilim dalı haline gelen belagat; meânî, beyân ve bedî' gibi söz söyleme ile ilgili kaideleri ve kuralları inceleyen ilimlerden meydana gelmektedir.⁶

3.2. Belagat İlminin Tarihçesi

Belagatin bir ilim olarak gelişip bağımsızlığına kavuşması uzun bir sürede gerçekleşmiştir. Bu süreç, Cahiliye Dönemi'nden itibaren, hicri beşinci yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. Konularının belirginleşmesi, usul ve kurallarının yazılması dört asrı aşkın bir sürede gerçekleşmiştir.⁷

² en-Nisâ 4/63.

³ el-Mâide 5/99.

⁴ el-Enbiyâ 21/106.

⁵ Muhammed b. Ali b. Ali et-Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfî istilâhati'l-fünûni*, thk. Ali Dehrûc (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1996), 1/187; Ahmed Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî* (Beyrut: Mektebetü'l-'asriyye, 1999), 40; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğiyye ve tejavvuruhâ* (Beyrut: ed-Darül-Arabiyye lil-mevsuat, 2006), 272; Nusrettin Bolelli, *Belagat Arap Edebiyatı* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 28.

⁶ Hulusi Kılıç, “Belagat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Haziran 2023).

⁷ Kılıç, “Belagat”.

Belagat ilminin geçirdiği bu uzun süreci ve tarihi seyrini şu kısımlarda ele almak mümkündür:⁸

- 1- Cahiliye Dönemi'nde belagat.
- 2- Kur'ân etkisinde belagat.
- 3- Diğer ilimlerin gölgesinde belagat.
- 4- Olgunlaşma döneminde belagat.
- 5- Duraklama döneminde belagat.
- 6- Modern Dönemde Belagat.

3.2.1. Cahiliye Dönemi'nde Belagat

Cahiliye Dönemi'nde belagat henüz ilim haline gelmeden önce şair ve hatiplerde hatta halkın dilinde meleke olarak vardı. Bu melekenin gelişmesinde en önemli faktör Arapları Cahiliye Dönemi'nde şiire verdikleri değerden kaynaklanmaktaydı. Bu dönemde şiir, ecdatlarının örf ve âdetlerini aktaran tek kaynak olarak görülmüş ve şairi olan kabileler değerli kabul edilmiştir. İslam öncesi dönemde Arapların en önemli kültürel faaliyetlerinden biri olarak şiir yarışmaları düzenlenmiş ve Muallakât-ı Seb'a veya Muallakât-ı 'Aşere adlı şiir seçkileri en güzel örneklerden sayılmıştır. Kureyş kabilesinin lehçesi önemli bir konuma sahip olmuştur. Edebî eleştiri basit ve edebî zevke dayalı olarak yapılmıştır. Araplar bu dönemde şiir ve hutbelerinde îcâz, ihtisâr, teşbih, istiâre ve kinâye gibi sanatları kullanmışlardır.⁹

3.2.2. Kur'ân Etkisinde Belagat

Allah (cc), Kur'ân-ı Kerim'i mucize olarak göndermiş ve Araplardan Kur'ân-ı Kerim'in mislini ya da benzerini getirmelerini istemiştir. Araplar bu meydan okuyuşa karşı aciz kalmış ve Kur'ân-ı Kerim'in üstün belagatine teslim olmuşlardır.¹⁰ Kuran'ı anlamaya yönelik çalışmalar bu noktadan sonra başlamıştır. Kuran'ın ayetlerini iyi anlamak ve garip lafızları açıklamak ve î'caz yönünü ortaya koymak konusunda ortaya çıkan çalışmalarla birlikte dağınık da olsa belagatin temelleri atılmıştır. Hicri dördüncü yüzyıl sonlarına kadar devam eden bu dönemdeki belagat çalışmaları tefsir, dil ve

⁸ Mustafa Kırgız, *Arap Belagat İlminin Tarihi ve Gelişim Aşamaları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 24-25.

⁹ Kılıç, "Belagat".

¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "î'câzu'l Kur'an", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 13 Temmuz 2021).

edebiyat, edebî eleştiri ve kelâm ilimleriyle karışık bir şekilde değerlendirilmiş, fakat temel hedef Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak olmuştur.¹¹

3.2.3. Diğer İlimlerin Gölgesinde Belagat

Belagatin oluşum ve gelişiminde emeği geçen âlimlerden bir kısmını dilbilimciler oluşturmaktadır. Bunların esas hedefi, Cahiliye Dönemi'ndeki şiir ve nesir metinlerini tahlil edip, onlar üzerinden dilin kaide ve kurallarını ortaya koymaktır. Bunu gerçekleştirirken de çeşitli belagat konularını doğal bir zevke göre değerlendirmişlerdir. Gramer ve sarfin kurucusu kabul edilen Sîbeveyh (ö. 194/809) *el-Kitâb* adlı eserinde, belagat konularına ve sanatlarına değinmiştir. Yine önemli dil âlimlerinden olan Müberred (ö. 285/901) *el-Kâmil*'inde dil ve nahiv konularının yanında özellikle teşbih sanatı üzerinde durmuştur. Bu sanatın daha iyi anlaşılması için ayet ve hadislerden örnekler vermiştir. İbn Cinnî (ö. 395/1005) ise nahiv ve sarf alanında yazdığı *el-Luma' fi'n-nahv*, *Sırru's-sinâ'a* gibi eserlerinde belagat konuları ile ilgili birçok açıklayıcı beyanlarda bulunmuştur.¹²

Kuran'ın i'câzını anlamaya yönelik ortaya konan eserler de belagat terimlerinin oluşmasında ve temellerinin atılmasında katkı sağlamıştır. Bu konuda âlimler çok önemli eserler telif etmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Mu'tezile mezhebi önde gelenlerinden Rummânî'ye (ö. 348/994) ait olan "*en-Nuket fi i'câzi'l-Kur'ân*", Şâfi'î fakihlerinden Hattâbî (ö. 388/998) tarafından telif edilen "*Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*", Eş'arî mezhebi âlimi Bâkillânî'nin (ö. 403/1013) kaleme aldığı "*I'câzu'l-Kur'ân*".¹³

Belagat ilminin teşekkülünde katkısı bulunan bir diğer grup ise edebiyatçılardır. Bu edebiyatçılardan en önemlisi ise Câhiz'dir (ö. 255/869). O, Arap kültürünün şiir ve nesirde diğer milletlere karşı üstün olduğunu ispat etmek için "*el-Beyân ve't-tebyîn*" adlı eserini yazmıştır. Belagat konuları bu eserde dağınık bir şekilde yer almaktadır. Onun kullandığı terimlerin bazıları günümüzde de aynı şekilde kullanılmaya devam etmektedir.¹⁴

¹¹ Kılıç, "Belagat".

¹² Şevki Dayf, *el-Belâğa: Tetavvur ve târih* (Kahire: Dâru'l-meârif, ts.), 58.

¹³ Dayf, *el-Belâğa: Tetavvur ve târih*, 46.

¹⁴ Abbas Fadl Hasan, "el-Belâğa Fünûnuhâ ve Efnânuhâ" (Amman: Dâru'l-furkân, ts.), 71.

3.2.4. Olgunlaşma Döneminde Belagat

4/10. yüzyıl sonlarından hicri sekizinci yüzyıl sonlarına kadar devam eden bu dönemde belagat müstakil bir ilim haline gelmeye başlamıştır. Yazılan eserlerde belagat ile ilgili meseleler ana konular haline gelmiş ve belagat terimleri belirmeye başlamıştır. Bu dönemde yazılan ve belâgat konularının ön planda olduğu önemli eserler arasında Ebû Hilâl el-Askerî'nin (ö. 400/1009) *Kitâbü 'ş-Şinâ'ateyn*'i, İbn Reşîk'in (ö. 456/1064) *el-'Umde*'si, İbn Sinân el-Hafâcî'nin (ö. 466/1073) *Sırrü'l-feşâha*'sı bulunmaktadır. Abdülkâhir el-Cürçânî'nin (ö. 471/1078-79) *Delâ'ilü'l-i'câz* ve *Esrârü'l-belâga* adlı kitapları bu dönemin en meşhur belagat eserleridir. Zemahşerî'nin, Kur'ân-ı Kerîm'in belagatına geniş yer veren *el-Keşşâf 'an haqâiki't-tenzil* adlı tefsiri bu dönemde yazılmış önemli eserler arasındadır. Bir diğer önemli eser, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) tarafından kaleme alınan *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz min Esrâri'l-belâga ve Delâ'ili'l-i'câz isimli eserdir. Râzî Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzını ispatlamak amacıyla kaleme aldığı bu eserde teşbih, mecaz, istiare, nazım, i'câz gibi belagat kaideleri üzerinde durmuştur. Olgunlaşma döneminin belagat açısından ön plana çıkan eserlerinden biri de Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (ö. 626/1229) tarafından telif edilen *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserdir. İlk iki bölümü sarf ve nahve dair olan eserin üçüncü bölümü belagat dairdir. Dil ve belagat âlimlerinin büyük teveccühüne mazhar olan bu bölüm telhis, şerh, hâşiye ve recez şeklinde birçok mensur ve manzum çalışmaya temel teşkil etmiştir. Belagat dair yazılanları bir eserde toplayan âlimlerden bir diğeri Ziyâeddin İbnü'l-Eşîr'dir (ö. 637/1239). *el-Meseli's-sâ'ir fî edebi'l-kâtib ve 'ş-şâ'ir* adlı eser kapsamlı bir belagat kitabı olmanın yanı sıra, eski şairlere karşı sert eleştiriler ihtiva eden bir tenkit eseri özelliği taşımaktadır. Bu dönemde yazılan ve edebî sanatlar üzerinde yoğunlaşarak bedî' ilminin gelişiminde önemli katkıları olan bir diğer âlim ise *Bedi'u'l-Kur'ân* ve *Tahrîrü't-Taḥbîr* adlı eserlerin müellifi olan İbn Ebü'l-İsba' el-Mısrî'dir (ö. 654/1256).¹⁵*

3.2.5. Duraklama Dönemi'nde Belagat

8/14. yüzyıl ortalarından hicri on üçüncü yüzyıl sonlarına kadar devam eden bu dönem belagat için duraklama dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde belâgat ilimlerinde bir duraklama başlamış ve belâgat adına yapılan çalışmalar genellikle şerh, hâşiye ve ta'likât (notlandırma) şeklinde olmuştur. Bu çalışmalar daha çok Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümünden faydalanarak Hatîb el-Kazvîni (ö.

¹⁵ Kılıç, "Belagat".

739/1338) tarafından telif edilen *Telhîşü'l-Miftâh* adlı eser üzerine yoğunlaşmıştır. Müstakil eserler yerine mantiki birtakım tarif, tasnif ve değerlendirmelerle yetinilmiştir. Bu dönemde kaleme alınan şerh ve haşiyelerde müellifin kendi ihtisasıyla ilgili terim veya deyimlere büyük ölçüde yer verilmiştir.¹⁶

3.2.6. Modern Dönemde Belagat

13/19. yüzyıl sonlarından günümüze kadar devam eden dönemde İslâm âleminin Avrupa ile temasa geçmesinden sonra birtakım yenilik arayışları başlamıştır. Belagat müellifleri klasik tarz belagat çalışmalarını devam ettirenlerle ona modern bir veçhe vermek isteyenler olmak üzere iki grupta ele alınabilir. Yirminci yüzyıl belagat müellifleri daha önceki dönemlerde yazılıp neşredilen eserlerden istifade ederek konuyu kendi düşüncelerine göre ifade etmişlerdir.¹⁷

Bu dönemde ufak tefek ilavelerle klasik tarzı devam ettiren belagat eserlerinden bazıları şunlardır:

el-Vesiletü'l-edebiyeye ile'l-'ulûmi'l-'Arabîyye, Hüseyin b. Ahmed el-Mersafî (ö. 1307/1889). *Cevâhirü'l-belâğa fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, Ahmed el-Hâşimî (ö. 1362/1943). *Ulûmü'l-belâğa*, Ahmed Mustafa el-Merâgî (ö. 1952).

Batı edebiyatından etkilenen ve bu edebiyattaki gelişmelerin etkisinde kalmış bazı belagat müellifleri belagate modern bir veçhe kazandırmak istemişlerdir. Bunlar belagatin edebî tenkitle birlikte değerlendirilmesini ve Batı'daki gibi estetik çalışmalardan istifade edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Modern anlamda belagat çalışmaları ortaya koyan bazı belagat eserleri ise şunlardır:

Fennü'l-ğavl, el-Belâğa ve 'ilmü'n-nefs, Emîn el-Hûlî (ö. 1966). *Difâ' 'ani'l-belâğa*, Ahmed Hasan ez-Zeyyât (ö. 1968) *el-Belâğatü'l-vâzîha*, Ali el-Cârim (ö. 1949) – Mustafa Emîn.

3.3. Belagat İlminin Kısımları

Belagat ilmi tarihi seyri içerisinde, meânî, beyân ve bedî' olmak üzere üç kısma ayrılan bir bilim dalıdır.

¹⁶ Kılıç, "Belagat".

¹⁷ Kılıç, "Belagat".

3.3.1. Me‘ânî İlmî

Belagat ilimlerinin birincisi olan me‘ânî ilmi (عِلْمُ الْمَعَانِي); mana kelimesinin çoğulu olup, a-n-y (ع-ن-ي) kökünden türetilmiş bir terimdir. Sözlükte; kastedilen şey, uzaklaşmak, önemsemek, istemek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁸

Belagat terimi olarak ise me‘ânî; “Lafızların muktezây-ı hâle mutâbakatını bildiren durumlarına dâir usûl ve kâidelerini inceleyen ilim dalı” olarak tarif edilmekte olup bununla, duruma uygun söz söyleme ilmi kastedilmektedir.¹⁹ Bu ilim, kelamın dizilişindeki belagat sınırları üzerinde durmaktadır. Özellikle Kur‘ân-ı Kerim’in i‘câz yönlerini ortaya koymak üzere ortaya çıkmış bir ilimdir. Bazı âlimler bu ilmin kurucusu olarak Abdülkâhir el-Cürcânî’yi kabul ederler. “*Delâilü’l-‘i‘câz*” ve “*Esrârü’l-belâğa*” adlı eserleri me‘ânî ilmi ile ilgili başvurulması gereken önemli kaynaklardandır.²⁰

Me‘ânî ilminin temelini haber ve inşâ cümleleri oluşturmaktadır. Belagat eserlerinde bu iki konu sekiz başlık altında incelenmekte olup, bu başlıklar şu şekildedir:

- 1- İsnad
- 2- Müsnedü’n-ileyh
- 3- Müsnedin halleri
- 4- Haber ve inşâ
- 5- Fiilin müteallaklarının halleri
- 6- Kasr
- 7- Fasil – Vasıl
- 8- İcaz – İtnâb - Musâvât²¹

3.3.2. Beyân İlmî

Belagatin alt bilim dallarından birisi de beyân ilmidir. B-y-n, (ب-ي-ن) harflerinden türetilen bu terim sözlükte; açık-seçik olmak, ortaya çıkmak, açıklamak, anlaşılır hale getirmek gibi anlamlarda kullanılmaktadır.²² Belagat terimi olarak ise beyân, “herhangi bir manayı farklı söz ve usullerle anlatmak için gerekli olan melekeyi kazandıran, kendine ait kuralları olan bir ilim” olarak tanımlanmaktadır.²³ Beyân ilmi

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 15/105; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, 1316.

¹⁹ Muhammed b. Salih Useymîn, *Şerhu durûsi’l-belâğa* (Kuveyt: Mektebetu Ehli’l-Eser, 2005), 31.

²⁰ Abdülaziz Atîk, *İlmü’l-beyân* (Beyrût: Dârü’n-nehdâti’l-Arabiyye, 1985), 25.

²¹ el-Hafîb, Muhammed b. Abdurrahmân Kazvînî, *Telhîşü’l-Miftâh* (Pakistan: Mektebetü’l-büşrâ, 2010), 12.

²² İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 13/67; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, 1526.

²³ Useymîn, *Şerhu durûsi’l-belâğa*, 163.

mecaz, hakikat, teşbih, istiare ve kinaye gibi ifade tarzlarından hangisinin daha belîğ olduğunu inceler.²⁴

Kur'ân-ı Kerim'de beyân kelimesi çeşitli ayetlerde geçmektedir:

هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ (۱۳۸)

“Bu Kur'ân insanlara bir açıklama (beyan), takva sahipleri için de bir hidayet ve bir öğüttür.”²⁵

Başka bir ayet şu şekildedir:

الرَّحْمٰنُ ﴿١﴾ عَلَّمَ الْقُرْآنَ ﴿٢﴾ خَلَقَ الْإِنْسَانَ ﴿٣﴾ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ ﴿٤﴾

“Kur'ân'ı Rahmân öğretti. İnsanı O yarattı. Ona anlama ve anlatmayı (beyan) öğretti.”²⁶

Hadis-i Şerifte ise şu şekilde geçmektedir:

إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا

“Şüphesiz ki beyanın bir kısmı büyüleyicidir.”²⁷

Beyan ilminin kurucusu Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Temîmî (ö. 209/824) olarak kabul edilmektedir.²⁸

3.3.3. Bedi' İlmî

Belagatin ilim dallarının üçüncüsü bedi' ilmidir. Bedi' kelimesi; b-d-'a (ب-د-ع) fiilinden türemiştir. Bu terim sözlükte; “örneksiz ve benzersiz şekilde yaratan, icat eden, ilk ve yeni olan” manasına gelmektedir.²⁹

Kur'ân-ı Kerim'de bu kelime, Allah'ın eşsiz yaratıcılığını ifade etmek amacıyla şöyle kullanılmıştır:

بَدِيعُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاِذَا قَضٰى اَمْرًا فَاِمَّا يَاقُوْلُ لَهٗ كُنْ فَيَكُوْنُ (۱۱۷)

“O, göklerin ve yerin eşsiz-örneksiz yaratıcısıdır (bedi'); bir şeyin olmasını dilediğinde ona “ol!” der, hemen olur.”³⁰

²⁴ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa*, 216; Bolelli, *Belagat Arap Edebiyatı*, 33.

²⁵ Âl-i İmrân 3/138.

²⁶ er-Rahmân 55/1-4.

²⁷ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire, 1955), 2/594.

²⁸ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa*, 217.

²⁹ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, 117.

Terim olarak bedi‘ ilmi; “kelâmın muktezây-ı hâle (yerine ve muhatabına) uygun, düzgün ve anlaşılır olmasına dikkat ederek, güzelleştirme kaidelerini ve usullerini inceleyen ilimdir.”³¹

Kelâmı güzelleştirme yönleri ise iki ana başlık altında incelenmektedir. Birinci kısım, lafızla ilgili sanatları inceler, buna lafzî güzelleştiriciler (المحسنات اللفظية) denmektedir. Bu başlık altında; seci‘, cinâs, müvâzene, kalb, mûmâsele, iktibâs, ‘akd, tazmîn, gibi sanatlar incelenir. İkinci başlık altında ise; mana ile ilgili olan, mânevî güzelleştirici sanatlar (المحسنات المعنوية) incelenir. Bu kısımda ise, tıbâk, tevriye, mukâbele, murâatı’n-nazîr, müşâkele, ta‘dîd, cem‘, tefrik, mübâlağa, hüsn’i tâlil, te’kîdü’l-zemm bimâ yüşbihü’l-medh, te’kidü’l-medh bimâ yüşbihü’z-zemm, itilâf, tecâhülü’l-ârif ve üslûbi’l-hakîm gibi sanatlar incelenir.³²

³⁰ el-Bakara 2/117.

³¹ Kazvîni, *Telhîşü’l-Miftâh*, 212; Matlûb, *Mu‘cemü’l-muştalahâti’l-belâgiyye*, 222.

³² Matlûb, *Mu‘cemü’l-muştalahâti’l-belâgiyye*, 222.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEZÂLET VE RİKKAT

Bu bölümde cezâlet ve rikkat terimlerinin sözlük ve terim anlamları verilip, tarihi seyri içinde farklı dönemlerde hangi anlamlarda kullanıldıkları ve nasıl tanımlandıkları incelenecektir.

1. Cezâlet ve Rikkat Kelimelerinin Sözlük ve Terim Anlamları

Cezâlet ve rikkat kelimelerinin terim anlamlarını daha iyi anlayabilmek için öncelikle sözlük anlamlarını tespit etmek faydalı olacaktır.

1.1. Cezâlet

(جَزَلَ) kelimesi sözlükte sert ve kuru odun anlamına gelmektedir. (وَرَجُلٌ جَزَلًا) iyi görüşlü adam demektir. (الْلَفْظُ الْجَزَلُ) zayıf olmayan söz anlamına gelmektedir. (جَزَلَ يَجْزِلُ جَزَلًا) (رَجُلٌ جَزَلٌ) kültürlü ve akıllı adam, (امْرَأَةٌ جَزَلَةٌ) iri cüsseli kadın demektir. İkinci baptan kesmek, ikiye bölmek anlamına gelirken, cezâlet kelimesi ise, beşinci baptan (جَزَلَ) fiilinin mastarıdır. Büyük olmak, sert olmak, güçlü olmak, galiz olmak, yoğun olmak gibi anlamlara gelmektedir. Bir kişi için kullanıldığında, o kişinin sağlam ve iyi görüşlü olduğu anlamına gelirken, lafız için kullanıldığı zaman, söylenen sözün muhkem ve fasih olduğu anlamına gelmektedir. Bir belagat terimi olarak zıddı (رَقَّة) kelimesi olsa da sözlük anlamı olarak zıddı (رَكِيكٌ) yani zayıf sözdür.³³

İbn Fâris *Mu‘cemu mekâyîsi’l-luğa* eserinde (جَزَلَ) kökünde aslen iki anlam olduğunu bildirmektedir. İlk olarak (جَزَلَ) kökü bir eşyanın büyük olması anlamına gelmektedir. (أَجْزَلَ فِي الْعَطَاءِ) Çokça cömertlik yapan kişi için söylenmektedir. Eti yavaş ve yumuşak pişiren odun için (جَزَلَ) kelimesi kullanılır. Şairin şu beytinde bu anlama gelmektedir;

فَوَيْهَاءٌ لِقَدْرِكَ وَوَيْهَاءٌ لَهَا إِذَا اخْتِيرَ فِي الْمَخْلِ جَزْلُ الْحَطَبِ

Davran, haydi kazanın için davran (acele et) kıtlıkta odunun iyisi seçildiği zaman.

³³ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab* (Beyrut: Daru Sadır, 1990), “czl”, 11/109; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muḥîṭ* (Beyrut: Müessesetü’r-risale, 2005), “czl”, 976;

(جزل) kökünden gelen ikinci bir anlam ise kesmektir. (جزل الشيء جزلتين) Bir şeyi ikiye böldüm yani onu kestim demektir.³⁴

Terim olarak cezâlet; Kur'ân-ı Kerim'in hangi yönüyle mucize olduğunu açıklayan i'câz'ul-Kur'ân ile ilgili ilk eserlerde, (ركيك) kelimesine karşılık olarak zayıf olmayan, sıradan sözlerden daha üstün olan, kuvvetli söz anlamında kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise özellikle şiir tenkidi eserlerinde ve belagat eserlerinde bir bedi' sanatı olan lafız mana uyumu başlığı altında karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerde cezâlet kelimesinin yumuşaklık anlamına gelen rikkat kelimesine karşılık olarak savaş, tehdit, uyarı, azap vb. gibi konularda sözün konumu gereği güçlü, etkili ve şiddetli olması anlamında kullanıldığı görülmektedir.³⁵

Kur'ân-ı Kerim'de (جزل) kökünden gelen herhangi bir kelime bulunmamaktadır. Hadis-i şerifte ise ölümünden sonra kendisinin yakılmasını çocuklarına vasiyet eden adamın sözünde, (اجمعوا لي حطباً جزلاً) “benim için bolca odun toplayın” şeklinde geçmektedir.³⁶ Bir başka hadis-i şerifte Hz. Peygamber'e soru soran bir kadın için (فَقَالَتْ (مِنْهُنَّ امْرَأَةٌ جَزَلَةٌ) “onlardan iri bir kadın şöyle söyledi” şeklinde yer almaktadır.³⁷ (جزل) kelimesi, hadis-i şeriflerde bol, çok ve iri cüsseli anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

1.2. Rikkat

(رَقَّ) sözlükte bir şeyi inceltmek, acımak, boyun eğmek, yumuşak olmak, köle olmak anlamlarına gelmektedir. Mastarı olan (رَقَّة) kelimesi ise sözlükte; kalp yumuşaklığından kaynaklanan merhamet ve şefkat anlamındadır. Lafız için kullanıldığında sözü güzelleştirmek ve yumuşatmak anlamlarına gelmektedir. Zıddı kabalık anlamına gelen (غليظ) kelimesidir.³⁸

³⁴ Ahmed b. Faris b. Zekeriya el-Çazvîni İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Beyrut: Darü'l-fikr, 1979), 453.

³⁵ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Şerhu'l-mukaddime fi'l-edebiyye li-şerhi'l-İmâm el-Merzûkî 'alâ divâni'l-Hamâse li-Ebî Temmâm* (Riyad: Dârü'l-minhâc, 2008), 112.

³⁶ Nâsirüddin el-Elbânî, *Şahîhu'l-Câmi 'i's-şagîr ve ziyâdâtüh* (Riyad, 1986), 2074.

³⁷ Müslim, *el-Câmi 'u's-şahîh*, “îmân”, 79.

³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “rkk” 10/121; Fîrûzâbâdi, *el-Çâmûsü'l-muhît*, “rkk” 877.

Terim olarak; gazel, sitem, merhamet gibi konularda veya cennet ehlinin, peygamberlerin ve tövbe edenlerin konuşmalarında bulunan, akıcı, tatlı ve kolay söz anlamına gelmektedir.³⁹

Cezâlet ve rikkat kelimeleri, daha çok Kur'ân-ı Kerim'in belagat açısından üstünlüğünü ortaya koymak için yazılan i'câzü'l-Kuran eserlerinde ve şiir tenkidi ile ilgili eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Konumuna göre sözün şiddetli ve sert bir üsluba veya yumuşak bir üsluba sahip olmasını ifade etmek için kullanılan cezâlet ve rikkat kelimeleri sözün bağlamına göre, lafız mana uyumu açısından farklılığını tespit için kullanıldığı görülmektedir. Şiirde cezâlet, özellikle cahiliye şiirinde ağıt ve hamâset şiirlerinde ön plana çıkan bir özellik iken, rikkat ise gazel ve zühd ile ilgili şiirlerde daha çok görülen bir özelliktir.⁴⁰

Belagat ilminde lafız mana uyumu bedi' ilminin i'tilâf (lafzın mana, lafzın lafız ve mananın mana ile uyumunu açıklayan bedi' sanatı) başlığı altında incelenmiştir. Tespit edilebildiği, kadarıyla cezâlet ve rikkat terimleri belagat kitaplarında ayrı bir başlık olarak ele alınmamış, bunların yerine cezâlet ve rikkat ile ilgili bedi' sanatına i'tilaf denilmiştir.

2. Tarihi Seyri İçinde Cezâlet ve Rikkat Terimleri

Belagat ilminin henüz bir ilim olarak sistematik hale gelmediği hicri III. ve IV. yüzyılda cezâlet kelimesinin kullanımı ile ilgili olarak Câhiz'in (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-tebyîn* ve Ebû Süleyman el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Beyânu i'cazi'l-Kur'ân* adlı eserleri incelenecektir.

2.1. Câhiz ve Lafız Mana İlişkisi

Belâgat denildiğinde ilk akla gelen isimlerden birisi kuşkusuz Câhiz'dir. (ö. 255/869). *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eseri ile belagatin, ilmi bir disiplin haline gelmesinde öncü rolü olmuştur. Arap dilinin özellikleri üzerinde duran ve Arapların şiir ve hitabetteki üstünlüklerini ortaya koymak için kaleme aldığı *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı kitap Câhiz'in bu konudaki en önemli eseridir. Ona göre her büyük milletin üstün bir yönü vardır. Meselâ Yunanlılar felsefe ve ilimde, Çinliler sanatta, İranlılar devlet yönetiminde ve Türkler savaş sanatında üstün oldukları gibi Arapların üstünlüğü ise

³⁹ İbn Âşûr, *Şerhu'l-muqaddime fi'l-edebiyeye*, 112.

⁴⁰ İbn Âşûr, *Şerhu'l-muqaddime fi'l-edebiyeye*, 116.

hitabet ve dil bilimi konularındadır.⁴¹Bu eserinde, lafzın manadan daha önemli olduğunu iddia eden Câhiz belâgat sahibi olmanın şartlarından birisinin lafız seçiminde gösterilmesi gereken titizlik olduğunu belirtmiştir.⁴² Belagat ile ilgili konulardan bahsettiği diğer bir eseri ise canlılara ilişkin bilgileri derleyen bir ansiklopedi olan *Kitâbü'l-Ḥayevân* isimli eserdir. Bu eserde lafız mana ilişkisi ile ilgili olarak şöyle demektedir:

"وَلِكُلِّ ضَرْبٍ مِنَ الْحَدِيثِ ضَرْبٌ مِنَ اللَّفْظِ، وَلِكُلِّ نَوْعٍ مِنَ الْمَعَانِي نَوْعٌ مِنَ الْأَسْمَاءِ: فَالسَّخِيفُ لِلْسَّخِيفِ، وَالْحَفِيفُ لِلْحَفِيفِ، وَالْجَزْلُ لِلْجَزْلِ، وَالْإِفْصَاحُ فِي مَوْضِعِ الْإِفْصَاحِ، وَالْكَنَائَةُ فِي مَوْضِعِ الْكَنَائَةِ، وَالْإِسْتِزْسَالُ فِي مَوْضِعِ الْإِسْتِزْسَالِ".

“Her tür konuşma için bir tür lafız, her türdeki anlam için belirli isimler (lafızlar) vardır: önemsiz olan için önemsiz, hafif olan için hafif, cezâletli olan için cezâletli, açıklık, açıklık yerinde, kinaye, kinaye yerinde ve açıklama, açıklama yerinde olmalıdır.”⁴³

Câhiz’in bu ifadelerinden yola çıkarak, cezâlet kelimesini zayıf olmayan güçlü söz anlamında kullandığı söylenebilir.

2.2. Ebû Süleyman el-Hattâbî ve Söz Tasnifi

Cezâlet kelimesine ilk dikkat çeken âlim, dilbilimci ve muhaddis olan Ebu Süleyman el-Hattâbî’dir. Hicri IV. yüzyıl âlimlerinden Hattâbî tarafından kaleme alınan *Beyânu i‘cazi’l-Kur’ân* adlı eser, i‘câzü’l-Kur’ân konusunda yazılmış ilk önemli eserlerden biridir. Eserinin başında Kur’ân’ın hangi yönüyle mu‘ciz olması (bir benzerini getirmeleri konusundaki meydan okumasıyla muhataplarını aciz bırakması) ile ilgili daha önceden ortaya konan iddiaları eleştirmektedir. Hattâbî, bu konuyla ilgili tartışmaları asıl başlatan, Kur’ân’ın bir benzerinin getirilmesinin Allah tarafından zorla engellenmesi iddiasını öne süren sarfe teorisini Kur’ân nassına (İsrâ, 88) göre uygun bulmamıştır. Gayb bilgisini bir i‘câz çeşidi olarak kabul etmiş, fakat Kur’ân’ın her bir suresinde bulunmadığı için tek başına Kur’ân’ın i‘câzını açıklamada yeterli görmemiştir. Kur’ân’ın belagat yönüyle mu‘ciz olduğunu söyleyenleri de keyfiyetini izah etmedikleri için eleştirmiştir. Hattâbî’ye göre Kur’ân’ın mu‘ciz oluşu, en doğru

⁴¹ Ramazan Şeşen, “Câhiz- TDV İslâm Ansiklopedisi” (Erişim 07 Temmuz 2023).

⁴² Ebû Osmân Câhiz, *el-Beyân ve t-tebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Mektebetu Hâncî, 1998), 1/1/20.

⁴³ Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbü'l-Ḥayevân*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Kahire: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 1938), 1/36.

manayı seçkin ve hatasız lafızlarla bir araya getiren üstün nazma sahip olmasına dayanmaktadır. Ona göre belagatin esası, her kelimenin cümle içerisinde konulması gereken en uygun yere konulmasıdır. Eş anlamlı gibi görünen kelimeler birbiri yerine kullanılmaları halinde ya anlam değişmesi olur yahut da belagatin yok olmasına yol açarak sözün pırlıtsı kaybolur. Bu durumu birbirine anlam yönüyle benzeyen bazı kelimelerdeki kullanım farklılıklarını örnek vererek açıklayan Hattâbî kendisinden sonraki yüzyılda Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078-79) tarafından ortaya konacak olan nazım teorisinin temelini atmıştır.⁴⁴

Hattâbî Kur'ân'ın hangi yönden mu'ciz olduğu ile ilgili açıklamalarının başında üç türlü söz olduğunu belirtmektedir. Hattâbî'nin konuyla ilgili sözleri şu şekildedir:

"إِنَّ أَجْنَاسَ الْكَلَامِ مُخْتَلِفَةٌ، وَمَرَائِبُهَا فِي نِسْبَةِ التَّبْيَانِ مُتَعَاوِنَةٌ، وَدَرَجَاتُهَا فِي الْبَلَاغَةِ مُتَبَيِّنَةٌ غَيْرُ مُتَسَاوِيَةٍ؛ فَمِنْهَا الْبَلِيغُ الرَّصِينُ الْجَزُلُ، وَمِنْهَا الْفَصِيحُ الْقَرِيبُ السَّنْهَلُ؛ وَمِنْهَا الْجَائِزُ الطَّلُقُ الرَّسُلُ. وَهَذِهِ أَقْسَامُ الْكَلَامِ الْفَاضِلِ الْمَحْمُودِ دُونَ النَّوعِ الْهَجِينِ الْمَدْمُومِ، الَّذِي لَا يُوجَدُ فِي الْقُرْآنِ شَيْءٌ مِنْهُ أَبْتَةً."

"Konuşmanın türleri farklıdır. Açıklama oranları farklıdır. Belagatteki seviyeleri farklıdır. Aralarında beliğ, sağlam, cezâletli olanlar bulunurken, fasih ve kolay olanlar da bulunur; serbest ve açık olanlar da bulunur. Bunlar, değerli övülen sözün türleri arasında yer alırken, bir de kınanan, değersiz söz türü vardır ki, bu tür sözlerden Kur'ân'da hiçbir şey bulunmaz."⁴⁵

Hattâbî'nin bu ifadelerine göre Kur'ân'da belagat açısından üç farklı söz çeşidi bulunmaktadır. Sözün en yüksek tabakası cezâletli, sağlam, beliğ sözdür. İkincisi, orta seviye olan kolay fasih sözdür. Üçüncüsü ise alt seviye herkesin kolaylıkla anlayabileceği sadelikteki sözlerdir. Bir de bu üçünün dışında kalan bayağı söz türü vardır ki, Kur'ân'da bu tür sözler bulunmaz. Hattâbî sözlerine şu şekilde devam etmektedir:

"فَالْقِسْمُ الْأَوَّلُ أَعْلَى طَبَقَاتِ الْكَلَامِ وَأَرْفَعُهُ، وَالْقِسْمُ الثَّانِي أَوْسَطُهُ وَأَقْصَاهُ، وَالْقِسْمُ الثَّلَاثُ أَدْنَاهُ وَأَقْرَبُهُ؛ فَحَازَتْ بَلَاغَاتُ الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ قِسْمٍ مِنْ هَذِهِ الْأَقْسَامِ حِصَّةً، وَأَخَذَتْ مِنْ كُلِّ نَوْعٍ مِنْ أَنْوَاعِ شُعْبَةٍ، فَانْتَضَمَ لَهَا بِامْتِنَاجِ"

⁴⁴ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed el-Hattâbî, *Beyânü i 'câzi'l-Kur'ân*, (*Şelâsü resâ'il fi i 'câzi'l-Kur'ân içinde*), thk. Muhammed Halefullâh - Muhammed Za'lûl Sellâm (Mısır: Dâru'l-meârif, 1976), 21-35.

⁴⁵ Hattâbî, *Beyânü i 'câzi'l-Kur'ân*, 26.

هَذِهِ الْأَوْصَافِ مَطَّأً مِنَ الْكَلَامِ يَجْمَعُ صِفَتِي الْمَحَامَةِ وَالْعُدُوبَةَ، وَهُمَا عَلَى الْإِنْفِرَادِ فِي نَعْوَمَيْمَا كَالْمُتَضَادِّينِ لِأَنَّ
الْعُدُوبَةَ نَتَاجُ السُّهُولَةِ. وَالْجَزَالَهَ وَالْمَمَانَةَ تُعَالِجَانِ نَوْعًا مِنَ الْوَعُورَةِ، فَكَانَ اجْتِمَاعُ الْأَمْرَيْنِ فِي نَظْمِهِ مَعَ نَبْوِ كُلِّ
وَاحِدٍ مِنْهُمَا فَضِيلَةً حَصَّ بِهَا الْقُرْآنَ، يَسْرَهَا اللهُ بِلُطْفٍ قُدْرَتِهِ مِنْ أَمْرِهِ لِيَكُونَ آيَةً بَيِّنَةً لِنَبِيِّهِ، وَدَلَالَةً لَهُ عَلَى صِحَّةِ
مَا دَعَا إِلَيْهِ مِنْ أَمْرِ دِينِهِ."

“İlk bölüm konuşmanın en üstün ve en yüksek derecesidir, ikinci bölüm ortası ve en isabetlisidir ve üçüncü bölüm en aşağı ve en yakınıdır. Kur’ân’ın belagatinde bu bölümlerin her birinden bir pay ve her bölümden bir şube bulunmaktadır. (Kur’ân’da) bu özelliklerin (farklı söz çeşitlerinin) bir arada kullanılması ile tek başına niteliklerinde birbirine zıt gibi olan ihtişam ve tatlılığın kendisinde bir araya geldiği bir söz türü meydana gelmiştir. Çünkü tatlılık kolaylığın bir ürünüdür. Cezâlet ve sağlamlık ise zorlukla sağlanır. Bu nedenle nazmında iki durumun bir araya gelmesi Kur’ân’a özgü bir erdemdir. Allah onu güzel kudretiyle kolaylaştırdı ki peygamberi için açık bir mucize olsun ve dininin emri hakkında çağırdığı şeyin doğruluğuna dair ona bir delil olsun.”⁴⁶

Hattâbî’ye göre Kur’ân’ın cezâletli ve kolay sözleri ustalıkla kullanması, Kur’ân’a özgü mucizevi bir üstünlüktür. O’na göre Kur’ân’ın cezâletli üslubu, vahşi ve garip kelimelere dayanan zor anlaşılır bir üslup değildir. Bu üstün üslup insanların yeteneklerinin üstünde bir seviyede olduğu için, onun bir benzerini getirme noktasında âciz kalmışlardır. Kur’ân-ı Kerîm’in cezâletli lafızlarında tatlılık ve suhulet bulunması, Allah kelamı olduğunun delillerinden biridir.

Hattâbî, Kur’ân-ı Kerîm’de bulunduğunu iddia ettiği söz çeşitlerini örnekler vererek açıklamamıştır. Bu durum birtakım tartışmaları beraberinde getirmiştir. Hattâbî’nin bu tasnifi başlıca iki farklı şekilde yorumlanmıştır. Bunlardan birincisi, edebî üstünlük açısından bir derecelendirmedir. Diğer yoruma göre ise burada kastedilen cezâlet-rikkat arası bir tasniftir.⁴⁷

Ayşe Abdurrahman’a göre Hattâbî’nin, Kur’ân-ı Kerîm’deki söz çeşitliliğine dair yaptığı ayırım, edebî açıdan belagat düzeyleri farklı söz kategorilerini ifade etmektedir. Bu durumda Kur’ân-ı Kerîm’de belagat açısından üst düzey ifadeler olduğu

⁴⁶ Hattâbî, *Beyânü i’câzi l-Kur’ân*, 26.

⁴⁷ Celalettin Divlekci, “Hattâbî’nin (ö. 388) İ’câz Anlayışı Ve Kur’an’ın İfade Biçimine Yönelik Tenkitlere Yaklaşımı”, *EKEV Akademi Dergisi* 60 (31 Ağustos 2014), 102-103.

gibi orta ve daha alt dereceli ifadeler de bulunmaktadır. Ayşe Abdurrahman bu tasnifi iki açıdan kabul edilebilir bulmamaktadır. İlk olarak Kur'ân-ı Kerim'de belagat değeri düşük ifadeler olduğunu kabul etmek, Kur'ân-ı Kerim'in beyânî i'câzına ters düşer. Çünkü Kur'ân-ı Kerim sözlerin en belîğ olanıdır. İkinci olarak, belagat açısından farklı söz türleri Kur'ân-ı Kerim'in her bir suresinde bir arada bulunmaz. Bu da bazı surelerin belagat açısından düşük değerinde olması sonucunu ortaya çıkarır. Oysa Kur'ân-ı Kerim'in her bir suresi mu'cizdir.⁴⁸

Fadl Abbas (ö. 2011) ise Hattâbî'nin söz tasnifindeki üç söz çeşidini, cezâlet-rikkat arası bir derecelendirme olarak yorumlamaktadır. Fadl Abbas'a göre Hattâbî'nin yaptığı tasniften Kur'ân-ı Kerim'deki bazı ayetlerin diğerlerinden daha belîğ olduğu anlamı çıkmaz. Hattâbî'nin kastettiği şey Kur'ân-ı Kerim'deki bazı ayetler konumunun gerektirdiği şekilde cezâletli yani sert bir üsluba sahipken, bazı ayetler ise konumu gereği rikkatli yani yumuşak bir üsluba sahiptir. Ve diğer kısmı bu ikisi arası orta yolludur. Fadl Abbas cezâletli ayetlere örnek olarak Hakka suresindeki kıyamet sahnelerini ve yalanlayanların durumunu anlatan ayetleri dinlemeyi tavsiye etmektedir. Bu ayetler güçlü ve cezâletli bir üsluba sahiptir. Rikkatli ayetlere örnek olarak da İnsan suresinde müminlere hazırlanan nimetleri anlatan ayetlerdeki yumuşak ve tatlı üsluba dikkat çekmektedir.⁴⁹

Hattâbî'nin i'câz anlayışı hakkında bir makale yazan Celalettin Divlekci de Hattâbî'nin yaptığı söz tasnifiyle ilgili olarak Fadl Abbas'ın yaptığı değerlendirmenin, yani bu tasnifin cezâlet-rikkat arası bir derecelendirme olmasının, daha makul bir yaklaşım olduğunu belirtmiştir.⁵⁰

Hattâbî'nin söz çeşitlerine dair yaptığı tasnif cezâlet-rikkat arası bir tasnif değil, cezâlet-suhulet arası bir tasnif olarak açıklanabilir. Yani Kuran'ın bazı ayetleri edebî olarak daha üstün iken, bir kısmı orta zorlukta, diğer bir kısmı ise daha sade ve anlaşılması daha kolay metinlerden oluşmaktadır. Hattâbî cezâlet kelimesi yerine bazen feḥamet (الفخامة) kelimesini kullanmış bunlara mukabil olarak suhulet (سهولة) ve 'uzubet (عذوبة) kelimelerini kullanmıştır. Yani Hattâbî, cezâlet kelimesini rikkat kelimesine karşılık olarak sert söz anlamında değil, edebî açıdan muhatabına zevk veren, sağlam ve

⁴⁸ Âişe Abdurrahman, *el-İ'câzû'l-beyânî* (Mısır: Dâru'l-meârif, ts.), 102.

⁴⁹ Fadl-Senâ Abbâs, *İ'câzû'l-Kur'an* (Amman: Dâru'l-furkan, 2004), 3,4.

⁵⁰ Divlekci, "Hattâbî'nin (ö. 388) İ'câz Anlayışı Ve Kur'an'ın İfade Biçimine Yönelik Tenkitlere Yaklaşımı", 103.

güçlü söz anlamında kullanmış olduğunu söylemek daha sağlıklı bir değerlendirme olacaktır. Sözün güçlü olması için gündelik hayatta kullanılan kelimeler yerine daha edebî ifadeler ve daha az kullanılan kelimelerle sözde cezâletin sağlanıyor olduğu anlaşılmaktadır. Şairler sözlerinde cezâleti sağlamak için anlamı bilinmeyen kelimeleri çokça kullandıkları için tatlılığı sağlayamadıklarını söyleyen Hattâbî cezâlet ve kelamda kolaylık ve tatlılık arasında ters orantı olduğunu söylemektedir. Yani cezâlet arttıkça sözdeki suhulet ve tatlılık azalmaktadır. Hattâbî'ye göre Kur'ân'ın tamamında cezâlet vardır. Yani Kur'ân'ın sözleri içerisinde bayağı sözler yoktur. Günlük konuşma dilinden tamamıyla uzaktır. Şairler sözlerini cezâletli hale getirmek için sözlerini anlaşılması zor hale getirip, sözlerindeki tatlılığı kaybederken Kur'ân cezâlet ve anlaşılır olmayı bir arada barındıran eşsiz ve insanüstü bir üsluba sahiptir. Bu üslup gerek kelimelerin seçimi gerekse cümle yapısıyla başka hiçbir edebî esere benzemeyen Kur'ân'ın kendine özgü anlatım tarzıdır.⁵¹

Ancak Hattâbî'ye göre bu üslup tekdüze bir yapıya sahip değildir. Kur'ân'ın bazı ayetlerinin diğerlerinden daha cezâletli olduğunu söyleyen Hattâbî bu durum için örnek vermemiş ve konuyu tartışmaya açık bir halde bırakmıştır. Meseleyi daha anlaşılır hale getirmek için şunlar söylenilebilir: Kur'ân-ı Kerim'in kelime seçiminde ve cümle yapılarında özellikle mekkî sûreler ve medenî sureler arasında, birkaç sure istisna olmak üzere bariz farklar bulunmaktadır. Mekkî sûrelerde ayetler genellikle kısa ve seci'li nazım biçimindedir. Medenî surelerde ise genellikle anlatım tarzı ön planda olduğu için ayetler daha uzundur. Mekkî sûrelerin bazı bölümleri muhatabına bir bilgi sunmaktan ziyade muhatabının edebî zevkine hitap etmektedir.⁵² Hattâbî'nin Kur'ân'daki söz çeşitliliğine dair yapmış olduğu tasnifteki, Kur'ân-ı Kerim'in bazı bölümlerinin diğerlerinden daha cezâletli oluşu şu şekilde yorumlanabilir: Anlaşılması çok zor olmasa da müteşâbihlik bulunan, yani birden fazla anlama gelebilecek şekilde yoruma açık olan, bir hüküm ortaya koymak veya bir bilgi aktarmaktan ziyade muhataplarının edebî zevklerine hitap eden, daha etkileyici ifadelerle sahip ayetler olarak anlaşılabilir. Suhulet kelimesi ise özellikle ahkâm ayetlerinde karşımıza çıkan kolay anlaşılır uzun cümle yapısına sahip ayetler olarak yorumlanabilir. Bu tasnifin kabul edilmesi durumunda Kur'ân-ı Kerim'in bazı ayetlerinin belagat açısından daha düşük seviyede olduklarını kabul etmek gerektiğini, bu durumda ise Kur'ân'ın, sözlerin

⁵¹ Hattâbî, *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*, 26.

⁵² M. Suat Mertoglu, "Üslûbü'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Aralık 2022).

belagat açısından en üstünü olduğu iddiasıyla çelişeceğini söyleyerek Hattâbî'nin bu tasnifi eleştirilmiştir.⁵³ Ancak bir sözün belagat açısından üstünlüğü, fesahat sahibi olması ve muktezây-ı hâle uygun olmasına bağlıdır.⁵⁴ Fesahat; kelamın lafız ve mana olarak hatasız olmasıdır. muktezây-ı hâl ise sözün ortam ve muhatabına uygun olması anlamına gelir. Yani Kur'ân-ı Kerim'in kolay ayetleri bu yapısıyla muktezây-ı hâle uygun olmakla birlikte aynı zamanda üstün fesahate sahip oldukları için belagat açısından diğer ayetlerden daha düşük değerde değildir. Kısaca özetleyecek olursak, Hattâbî'nin Kur'ân'da edebî açıdan farklı söz çeşitleri olduğuna dair ortaya koymuş olduğu bu tasnif, Kur'ân'ı Kerim'in, belagat açısından sözlerin en üstünü olduğu teziyle çelişmemektedir. Zira Hattâbî'ye göre de, Kur'ân'ı Kerim en güzel manaları seçkin kelimelerle, en üstün söz dizimi ile bir araya getirerek, üstün belagati ile inanmayanlara meydan okumuştur. Kur'ân'ın bu üstün belagati karşısında insanların bir benzerini getirememeleri Kur'ân'ın Allah kelamı olduğunun kanıtıdır.⁵⁵

2.3. Ebû Hilâl el-Askerî ve *Kitâbü's-Şinâ'ateyn*

Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra) şiir tenkidi alanında, önemli eserler veren hicrî IV. yüzyılın önde gelen Arap dil ve edebiyatçılarından biridir. *Kitâbü's-Şinâ'ateyn* isimli eserinde nazım ve nesrin usul ve kaidelerini belirlemeyi hedefleyen Ebû Hilâl, kitabının sonunda belagat ile ilgili bütün konuları içeren bir kitap yazdığını ifade etmektedir. Ebû Hilâl'e göre belagati öğrenmenin en önemli amaçlarından biri Kur'ân'ın i'câzına vâkıf olmaktır. Bu sebeple *Kitâbü's-Şinâ'ateyn*, belagat sanatlarına dair olduğu kadar Kur'ân'ın i'câzını ispat etmek için telif edilmiş önemli bir kaynak eserdir.⁵⁶

Ebû Hilâl'e göre bir sözün iyi olmasının temel esası o sözün cezâletli ve suhuletli olmasına bağlıdır. Ancak cezâletli sözü iki farklı türde ele almıştır. İlki, sözün anlaşılır, manası açık, söylenişi dile kolay ve tatlı lafızlarla olmasıdır. İkinci olarak cezâlet, anlaşılması ve söylenmesi zor lafızlarla da sağlanabilir. O'na göre edebiyatta asıl olan zevk ve iknadır. Vahşi ve garip lafızlarla sözün cezâletli olması mümkün olsa da zevk ve iknaya ulaşmak mümkün değildir. Ebû Hilâl'in açıklamalarından, cezâlet

⁵³ Âişe Abdurrahman, *el-İ'câzü'l-beyânî*, 102.

⁵⁴ Bolelli, *Belagat Arap Edebiyatı*, 28.

⁵⁵ el-Hattâbî, *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*, 27.

⁵⁶ Hüseyin Elmalı, "Kitâbü's-Şinâ'ateyn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Ocak 2023).

kelimesini sözün lafzen sağlam ve kuvvetli olması anlamında kullandığı görülmektedir.⁵⁷

2.4. Merzûkî ve Şerhu Dîvânî'l-Hamâse

Basra dil mektebine mensup İsfahanlı âlim edip ve edebiyat eleştirmeni olan Merzûkî (ö. 421/1030), Ebû Temmâm'ın divanına şerh yazan âlimlerden biridir. Bu eserin başında bulunan mukaddime şiir tenkidine dair önemli görüş ve prensipler içermesiyle meşhurdur. Ebu Temmâm'ın eserine seçtiği şair ve şiiirlerden yola çıkarak şiirin temel özelliklerini 'Amûdu 'ş-şi 'r başlığı altında incelemiştir.⁵⁸

Merzûkî'ye göre, iyi şiirde olması gereken temel prensipler şunlardır: mananın şerefi ve sıhhati (mananın edebî olarak değer taşıması), lafzın cezâleti ve istikameti (seçilen kelimelerin seçkin olup sıradan olmaması), vasıfta isabet (Şairin tasvir etmek istediği bir sahneyi gerçekçi bir şekilde aktarabilmesi) , teşbihte yakınlık, nazımda tutarlılık, lafzın manaya uygunluğu. İyi şiirin özelliklerini sayarken ikinci olarak lafzın cezâletini saymaktadır. Merzûkî'ye göre cezâlet lafzın şiddetli ve kuvvetli olmasıdır. Merzûkî cezâlet kelimesini rikkat karşılığı olarak sert söz anlamında değil, zayıf olmayan sağlam ve kuvvetli söz anlamında kullanmaktadır.⁵⁹

2.5. Abdülkâhir el-Cürcânî ve Nazmü'l-Kur'ân

Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) hicrî beşinci yüzyılın önemli Arap dil bilgini ve edebiyat nazariyatçılarından birisidir. *Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eseri belagat ve i'câz açısından en önemli kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Abdülkâhir el-Cürcânî bu eserde Kur'ân'ın i'câzı hakkında kendisinden önce ortaya konmuş olan bazı teorileri eleştirmektedir. Kur'ân'ın benzeri bir eser meydana getirmeleri şeklindeki meydan okumasına karşılık verilememiş olmasının sebebi kimine göre sarfede (Kur'ân'ın benzeri bir eser meydana getirememelerinin sebebini, Allah tarafından engellenmiş olmalarına bağlayan teori), kimine göre ise Kur'ân'ın üstün fesahatindedir. Nazzâm'ın temsil ettiği sarfe teorisine göre Kur'ân'ın i'câzı, bir benzerini yapabilecekleri halde insanların Allah tarafından özel olarak engellenmiş olmalarındadır. Kur'ân'ın i'câzını fesahati ile açıklayanlar ise fesahat kavramı üzerinde yaptıkları açıklamalarda yetersiz

⁵⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü 'ş-Şinâ'ateyn*, nşr. Ali M. el-Bicâvî – M. Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kahire, 1952), 68.

⁵⁸ Hüseyin Varol, "Ebû Ali el-Merzûkî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Ocak 2023).

⁵⁹ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse* (Kahire, 1951), 9; İbn Âşûr, *Şerhu'l-muqaddime fi'l-edebiyeye*, 70.

kalmaktadırlar. Cürcânî ise Kur'ân'ın i'câzındaki en önemli unsurun onun nazmında olduğunu belirtmiştir. O'na göre i'câzı tek tek lafızda veya yalnızca manada aramak uygun değildir. Kur'ân'ın i'câzı, söz diziminde yani üslup ve ahengindedir. *Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eserinde, nazım teorisini açıklarken sözün, sözü söyleyen, dinleyen ve sözün söylendiği ortamla ilişkisini incelemiş ve daha sonra meâni ilmi olarak isimlendirilecek olan ilmin temelini atmıştır.⁶⁰

Cürcânî'nin Kur'ân'ın i'câzının fesahatinde olduğunu iddia edenlere dair yapmış olduğu eleştirilerinden biri de mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) bir sözün diğer sözlere ne yönden üstün olacağı ile ilgili yaptığı açıklamalara karşıdır. Basra Mutezile ekolünün temel görüşlerine dair eseri *el-Muğnî*'de Kâdî Abdülcebbâr, sözün bir başka söze üstünlüğünü, lafzın cezâletli olması şeklinde açıklamaktadır.⁶¹ Cürcânî ise cezâlet kelimesi ile ne kastettiğini açıklamadığı için Kâdî Abdülcebbâr'ı eleştirmektedir. İtiraz ettiği asıl şey, Kur'ân'ın cezâlet sahibi olması değil, cezâlet kelimesinin açıklanmayarak anlamın kapalı kalmasıdır. Cürcânî'nin bu açıklamalarından, cezâlet kelimesinin hicrî beşinci yüzyılda fasih ve güçlü söz anlamında kullanıldığı, ancak cezâlet kelimesinde anlam olarak kapalılık bulunduğu ve Kur'ân'ın üstünlüğünü ortaya koymak için söylendiği zaman bu cezâlete nasıl sahip olduğuna dair izaha gerek duyulduğu anlaşılmaktadır.⁶²

2.6. Ziyâeddin İbnü'l-Eşîr ve *el-Meşelü's-sâ'ir*

Hicrî yedinci yüzyılın en önemli belagat âlimlerinden biri de Ziyâeddin İbnü'l-Eşîr'dir (ö. 637/1239). Döneminin önemli siyasî şahsiyetlerinden biri olan İbnü'l-Eşîr, belagete, o zamanki adı ile beyan ilmine dair kaleme aldığı *el-Meşelü's-sâ'ir fî edebî'l-kâtib ve's-şâ'ir* isimli eserle edebiyat alanında da büyük bir şöhret elde etmiştir. İbnü'l-Eşîr, kendisinden önceki âlimlerin eserlerinde dağınık halde bulunan belagete dair yazılanları bir araya getirmiştir. Bir mukaddime ile iki bölümden meydana gelen eserin mukaddimesinde beyan ilminin usulü, faydası, konusu, fesahat ve beyan ilmi için gerekli ilimler ele alınmıştır. Birinci bölümde lafzi sanatlar, ikinci bölümde manevi

⁶⁰ Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkâhir el-Cürcânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ocak 2023); Sedat Şensoy, "Nazmü'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ocak 2023).

⁶¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl* (Kahire: Daru'l-kutubu'l-ilmîyye, 1965), 15/198.

⁶² Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatü'l-medeni, 1992), 456.

sanatlar incelenmiş, ayet ve hadislerden, eski ve yeni şiirlerden, hutbeler ve risâlelerden misaller verilmiştir.⁶³

Ziyâeddin İbnü'l-Eşîr'in *el-Meşelü's-sâ'ir* isimli eserinin bir diğer özelliği de cezâlet ve rikkate dair detaylı açıklamalarda bulunan ilk kitap olmasıdır. Bu eserde cezâlet kelimesi, rikkat karşılığı olarak tanımlanmış, her iki terime dair örnekler verilmiştir. Belagatte, iyiyi-kötüyü, güzeli-çirkini ayırt etmek için kural yerine zevki ölçü kabul eden İbnü'l-Eşîr lafızların konumuna göre cezâletli veya rikkatli olduğunu ifade etmektedir. Savaş, tehdit ve korkutma gibi konuların tavsif edilmesinde cezâletli lafızların kullanıldığını, diğer taraftan özlem, ayrılık, sevgi vb. konularda rikkatli lafızların kullanıldığını belirtmektedir. Cezâletli lafız sözü ile kastettiğinin özellikle vahşi, anlaşılması zor kelimeler olmadığını belirten İbnü'l-Eşîr'e göre cezâlet; dilde tatlılıkla ve işitmede lezzet ile birlikte lafzın sağlam ve güçlü olmasıdır. Rikkat için ise sözün zayıf ve değersiz olması değil, latif, ince, dokunaklı ve yumuşak olması olarak tanımlamaktadır.⁶⁴

İbnü'l-Eşîr konunun daha iyi anlaşılması için Kur'ân'a bakılması tavsiyesinde bulunmaktadır. Hesap, azap, mizan ve ölüm konularındaki ayetlerin cezâletli olmakla beraber tatlı üslubunu koruduğunu, seçilen lafızların vahşi ve zor kelimelerden oluşmadığını vurgulamaktadır. Cezâlete örnek olarak haşır, cehennem ve cennet ile ilgili tasvirleri aktaran Zümer suresinin 69-74 arası ayetlerini aktarmaktadır. Rikkat için ise Duhâ suresinin ilk üç ayetiyle Bakara suresinin 186. ayetini eserine aldığını görmekteyiz. Cahiliye dönemi Araplarının konuşmalarında da bu üslup farklılığına dikkat edildiğini belirten İbnü'l-Eşîr örnek olarak İmruülkays'ın babasının katilleriyle yaptığı konuşmayı eserinde aktarmaktadır. Lafız mana ilişkisini incelediği bölümde İbnü'l-Eşîr'in cezâlet kelimesini rikkat ile beraber kavramsallaştıran ilk belagat âlimi olduğu görülmektedir. Daha önce fasih veya güçlü söz anlamında daha genel bir ifade olarak kullanılan cezâlet kelimesi İbnü'l-Eşîr'in eserinde daha özelleşerek konumu gereği, manaya uygun olarak yumuşak olmayan sağlam söz şeklinde tanımlanmıştır.⁶⁵

⁶³ İsmail Durmuş, "İbnü'l-Eşîr, Ziyâeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ocak 2023).

⁶⁴ Ziyâeddin İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü's-sâ'ir fî edebi'l-kâtib ve's-sâ'ir*, thk. Ahmed el-Havfi - Bedevî Tabâne (Kahire: Dâru nahda, ts.), 1/185.

⁶⁵ İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü's-sâ'ir*, 1/186-188.

2.7. Süyûtî ve *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*

Kur'ân ilimleriyle ilgili bütün konuları ihtiva etme iddiasıyla Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından kaleme alınan *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Arap dili ve belagatı açısından önemli eserlerden biridir. Kur'ân ilimlerine dair ilk müstakil eser Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseridir. Bu eserle içerik olarak büyük benzerlik içinde olan *İtkân* için Süyûtî kendi eserinin muhteva olarak *Burhân*'dan daha zengin aynı zamanda daha düzenli olduğunu söylemiştir.⁶⁶

Zerkeşî, *Burhân* adlı eserinde, Kur'ân'ın i'câz yönlerinden birinin de insan sözünde bir araya gelmesi zor olan, birbirine zıt gibi olan iki sıfatın yani cezâlet ve tatlılığın (عدوية) bir arada bulunması olduğunu söyler. Cezâletin eskilerin şiirinde, tatlılığın ve kolaylığın ise sonrakilerin şiirinde olduğunu söyleyen Zerkeşî, Kur'ân'ın nazmında bu iki sıfatın birleşmesini Kur'ân'ın i'câz ve belagat yönlerinin en büyüklerinden biri şeklinde değerlendirmektedir.⁶⁷

Süyûtî, Zerkeşî'den iktibasla Kur'ân'ın i'câz yönlerinden birinin, bir birine zıt gibi olan, genelde beşer sözünde bir araya gelmesi zor olan iki sıfatın yani cezâlet ve tatlılığın bir arada bulunması olduğunu söyler.⁶⁸

2.8. İbn Âşûr ve *Şerhu'l-muḳaddime fî'l-edeḳbîyye*

Tunuslu fakih, Arap dili ve edebiyatı âlimi, ilim ve fikir adamı, müfessir Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî (ö. 1393/1973), modern dönemde cezâlet ve rikkat ile ilgili detaylı açıklamalara ulaşabildiğimiz *Şerhu'l-muḳaddime fî'l-edeḳbîyye* isimli eserin müellifidir. Yazarın asıl meşhur eseri Kur'ân'ı belagat açısından da değerlendiren *et-Taḫrîr ve't-tenvîr* isimli tefsiridir. *Şerhu'l-muḳaddime fî'l-edeḳbîyye* adlı eserinde Merzûḳî'nin Ebû Temmâm'ın hamâse isimli eseri için kaleme aldığı mukaddimeyi şerheden İbn Âşûr bu eserde cezâlet ve rikkate dair detaylı açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁹

İbni Âşûr cezâlet kelimesinin eserlerde terim olarak iki farklı anlamda kullanıldığını belirtmektedir. İlk olarak cezâletin zayıf olmayan, düşünce bakımından

⁶⁶ Mehmet Ali Sarı, "el-İtkân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Ocak 2023).

⁶⁷ Bedrüddîn Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhamed Ebu'l-fadl İbahim (Beyrut: Dâru'l-marife, ts.), 1/107.

⁶⁸ Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhamed Ebu'l-fadl İbahim (Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyye, 1967), 1/17.

⁶⁹ Ahmet Coşkun, "İbn Âşûr, Muhammed Tâhir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Ocak 2023).

kuvvetli olan, söylenmesi dile kolay olan, işitildiğinde hoşnutsuzluk hissettirmeyen güçlü lafızlar anlamına geldiğini söylemektedir. İkinci olarak lafız mana uyumu açısından, cezâlet; rikkat kelimesine mukabil olarak sözün yumuşak olmaması, şiddet ve kuvvet üzere olması anlamına gelmektedir. İbni Âşûr bu anlamıyla cezâletin daha çok Cahiliye Dönemi şiirinde bulunduğunu, özellikle ağıt ve hamâse şiirlerinde cezâletin bulunduğunu belirtmektedir. İbni Âşûr'a göre rikkat ise daha çok yenilerin minvali üzere sözün nükteli ve yumuşak olmasıdır. Gazel ve zühd şiirlerini rikkate örnek olarak veren İbni Âşûr'a göre bir şiirde cezâletli ve rikkatli beyitler, Cemil Büseyne şiirinde olduğu gibi bir arada da bulunabilir.⁷⁰

2.9. İ'tilâf Başlığı Altında Cezâlet ve Rikkat

İbarede kullanılan lafızların manalara uygunluğu anlamına gelen i'tilâf sanatı belagat eserlerinde bedi' başlığı altında yer alan sanatlardan biridir. Cezâlet ve rikkat belagat eserlerinde bu uyumla ilgili olarak vurgulanan iki terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle modern dönemde telif edilen belagat eserlerinde i'tilâf başlığı altında, fahr ve hamase şiirlerinde ifadelerin cezâletli olması gerektiği, gazel ve zühd şiirlerinde ise rikkatli ifadelerin seçilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu eserlerde kahramanlık ve cesaret gibi konularla ilgili kuvvetli manaya uygun olarak sert sözcüklerin seçilmesi gerektiği, diğer yandan sevgi ve merhamet gibi konularla ilgili yumuşak sözcüklerin seçilmesi gerektiği anlatılmaktadır.⁷¹

Belagat eserlerinde sözcüklerin hangi ölçüye göre sert veya yumuşak olacaklarına dair belirli bir ölçü konulmadığı görülmektedir. Sözcükte cezâlet veya rikkat bulunduğunu tespit için zevki selim sahibi olmanın gerekliliği vurgulanmaktadır.

Türk dili ve belagatine bakıldığında cezâlet kelimesinin benzer şekliyle yer aldığı görülmektedir. Fesahate dair bir terim olarak cezâlet şu şekilde izah edilmektedir:

“Cezâlet: Söylenişleri sert ve kalın olduğu için kulakta kuvvetli tesir bırakan kelimelerin kullanılmasını ifade eden bir terimdir. Kelimeler ses ve mâna münasebetleri bakımından belâgatta “elfâz-ı cezele” ve “elfâz-ı rakîka” diye ikiye ayrılmaktadır. Sadme, kazâ, rahşan, gazanfer, hitabet, gülbank, çekâçek gibi kelimeler telaffuzlarındaki kalınlık ve

⁷⁰ İbn Âşûr, *Şerhu'l-mukaddime fi'l-edebiyeye*, 112-115.

⁷¹ Bolelli, *Belagat Arap Edebiyatı*, 527.

çarpıcılık dolayısıyla elfâz-ı cezeleden sayılmaktadır. Bunun aksini ise yumuşak ve ince telaffuzlarıyla kulağa okşayıcı bir tesir yapan elfâz-ı rakîka meydana getirir.”⁷²

Türk edebiyatı ve belagatinde sözcükte cezâletin daha çok telaffuzda olduğu belirtilirken arap dili ve belagatinde sözcüğün cezâletli olmasının daha çok taşıdığı mana ile ilgili olarak açıklandığı söylenilebilir.

Sonuç olarak cezâlet kelimesinin iki farklı terim anlamının ön plana çıktığı görülmektedir. İlk olarak cezâlet; zayıf olmayan, sıradan günlük konuşma dilinden daha üst düzey bir ifade biçimine sahip olan kuvvetli söz anlamına gelmektedir. Belagat âlimleri, sözün kuvveti için seçkin sözcüklerin tercih edilmesini gerektiğini, bunu yaparken de anlaşılabilirliğin de devam etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. İkinci olarak ise daha çok sözün, konununun gerektirdiği manaya uygun olarak sert ve kuvvetli olması ve sözcüklerin buna uygun olarak seçilmesi anlamına gelmektedir.

⁷² Tahiru'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, ed. Kemal Edip Kürçüoğlu (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1973), 32; Kazım Yetiş, “Cezâlet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16 Ekim 2023).

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM'DE CEZÂLET VE RİKKAT

Bu bölümde i'câzu'l-Kur'ân hakkında bilgi verilecek, âlimlerin cezâlet ve rikkat terimleri ile ilgili Kur'ân'ı Kerim'den verdikleri örnekler incelenecektir. Belagat ilminin müstakil bir ilim haline gelmesinde i'câzu'l-Kur'ân eserlerinin büyük katkısı bulunmaktadır. Cezâlet ve rikkat terimlerinde ilk olarak bu eserlerde Kur'ân'ın lafız mana arasındaki mükemmel uyumunu ifade etmek için ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bakımdan öncelikle i'câzu'l-Kur'ân hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

1. İ'câzü'l-Kur'ân

İ'câz kelimesi, (ع-ج-ز) kökünün if'âl kalıbına girmiş masdarıdır. Bu kök, genelde “bir nesnenin arkası veya bir işin sonu” ve “kudretsizlik, güçsüzlük, kararsızlık” anlamlarını içermektedir. İ'câz kelimesi ise “âciz bırakmak” anlamına gelmektedir.⁷³ İstilah olarak i'câzü'l-Kur'ân; “Kur'ân'ın, sahip olduğu edebî üstünlük ve muhteva zenginliği sebebiyle benzerinin meydana getirilememesi özelliği” diye tanımlanmaktadır.⁷⁴ İ'câzla aynı kökten türeyen mucize kelimesi, sözlükte, “bir işi yapmada aciz bırakan” anlamına gelmektedir.⁷⁵ İstilah olarak mucize, Allah tarafından meydana getirilen, peygamberlik iddiasında bulunan kişinin doğruluğunu ispatlayan ve insanların benzerini getirmekten aciz oldukları harikulade hadisedir.⁷⁶ Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde mucize kelimesi geçmemekle birlikte, bu anlamda daha çok ayet (âyât) kelimesi ve bazı ayetlerde beyyine, burhân ve sultân kelimeleri kullanılmıştır.⁷⁷

Kur'ân'da, mucize isteyen müşriklere cevaben aşağıdaki ayetlerde, Kur'ân'ın kendisinin yeterli bir mucize olduğu şu şekilde ifade edilmiştir:

وَقَالُوا لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَاتٍ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ (٥٠) أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا

عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُثَلِّى عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (٥١)

⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/369.

⁷⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “İ'câzü'l-Kur'ân”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

⁷⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*, 516.

⁷⁶ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî*, 15/199.

⁷⁷ Halil İbrahim Bulut, “Mûcize”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Temmuz 2023).

“Onlar hâlâ, “Rabbinden ona bazı mucizeler indirilmeli değil miydi?” diyorlar. De ki: “mucizeler yalnız Allah’ın katındadır; ben sadece bir uyarıcıyım”. Kendilerine okunan bu kitabı sana göndermiş olmamız onlara yetmiyor mu? Elbette inanan bir topluluk için onda rahmet ve ibret vardır.”⁷⁸

İ‘câz meselesinin daha iyi anlaşılması için Kur’ân-ı Kerim’in bir benzerinin getirilmesi ile ilgili inkâr edelere meydan okuyan ayetlere bakmak faydalı olacaktır. Bu meydan okumaya tehadî adı verilmektedir. Tehadî sözlükte; birini herhangi bir işte geçmek, onu yenmek, yarışmak ve rekabet etmek gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁹ Kur’ân’ın ilahi kaynaklı olduğunu kabul etmeyenlere karşı onun bir benzerini getirmelerini isteyerek meydan okuyan ayetlere tehadî ayetleri denilmektedir.⁸⁰

Tefsir ve belagat âlimlerinin çoğuna göre bu ayetlerin nüzul sırası zor olandan kolay olana doğru olmuştur. Tehadî ayetlerinde inkârcılardan önce Kur’ân’ın tamamının benzerini getirmeleri istenmiş, sonra uydurulmuş on sure getirmeleri istenmiş, son olarak Kur’ân’daki surelerin benzeri bir sure getirin denmiştir.⁸¹

أَمْ يَقُولُونَ تَقْوَلَهُ بَلْ لَا يُؤْمِنُونَ (۳۳) فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ (۳۴)

“Yahut "Onu kendisi uydurdu!" mu diyorlar? Hayır, onlar iman etmezler. Eğer doğru iseler onun benzeri bir söz getirsinler.”⁸²

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَلَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۱۳)

“Yoksa Kur’ân’ı kendisi uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer doğru söylüyorsanız Allah’tan başka çağırabildiğiniz herkesi yardıma çağırın da, siz de onun gibi uydurulmuş on sure getirin!”⁸³

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَلَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۳۸)

“Yoksa Onu (Muhammed) uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer sizler doğru iseniz Allah’tan başka, gücünüzün yettiklerini çağırın da (hep beraber) onun benzeri bir sure getirin”⁸⁴

⁷⁸ el-Ankebût 29/50-51.

⁷⁹ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 1/296.

⁸⁰ Mehmet Salmazzem, “Tehaddî’ Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım”, *EKEV Akademi Dergisi* 64 (30 Ekim 2015), 115.

⁸¹ Salmazzem, “Tehaddî’ Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım”, 120.

⁸² et-Tûr 52/33-34.

⁸³ Hûd 11/13.

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٢٣)

“Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sure de siz getirin, Allah’tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz!”⁸⁵

قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا (٨٨)

De ki: “Yemin ederim, bu Kur’ân’ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar.”⁸⁶

Bu ayetler karşısında inkarcıların Kur’ân’ın benzerini getirememeleri, Kur’ân’ın mucize oluşunun delili olarak kabul edilmişti. Bu yüzden sahabe ve tâbiîn dönemlerinde i‘câzü’l-Kur’ân ile ilgili tartışmalar henüz başlamamıştı. Hicri ikinci asırda Kur’ân’da hata olduğu iddiaları ve Kur’ân’a nazire girişimleri i‘câzü’l-Kur’ân tartışmalarını da beraberinde getirdi.⁸⁷ Kur’ân’a yapılan eleştirilere ve yeni Müslüman olan toplumların Kur’ân’ı yanlış anlamalarına karşı yazılan ilk eserler içeriklerinde i‘câzü’l-Kur’ân ile ilgili meseleleri ele almış olsalar da, bu eserler daha çok “garib”, “mecaz” ve “meânî” başlıkları altında kaleme alınmıştı. Bu dönemde yazılan Ebû Ubeyde’nin (ö. 209/824) *Mecâzu’l-Kur’ân* isimli eseriyle, Ferrâ’nın (ö. 207/822) *Meâni’l-Kur’ân* isimli eseri i‘câzü’l-Kur’ân ilmine öncülük eden önemli iki eser olarak kabul edilmektedir.⁸⁸

Hicri III. asırda mutezile ekolü çevresinde Kur’ân’ın hangi yönüyle mu‘ciz olduğu tartışmaları sonucunda ortaya çıkan sarfe teorisi, i‘câzü’l-Kur’ân ile ilgili eserlerin ortaya çıkışında önemli bir etkiye sahip olmuştur.⁸⁹ Sarfe sözlükte; geri çevirmek, engel olmak, hile yapmak anlamlarına gelmektedir.⁹⁰ Terim olarak; aslında belagat yönünden Kur’ân’ın bir benzerini meydana getirmenin mümkün olduğu, fakat inanmayanların bu gücü kullanmalarının Allah tarafından engellendiği tezine dayanan i‘câzü’l-Kur’ân teorisini ifade eder.⁹¹ Kaynakların çoğunluğu bu teorinin ilk defa Basra

⁸⁴ Yûnus 10/38.

⁸⁵ el-Bakara 2/23.

⁸⁶ el-İsrâ 17/88.

⁸⁷ Mustafa Müslim, *Mebahis fi i‘cazi’l-Kur’ân* (Dımaşk: Dârü’l-kalem, 2005), 46.

⁸⁸ Numan Konaklı, “İ‘câzü’l-Kur’ân Fikri: Mahiyet, Tarihsel Süreç ve Literatür”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (05 Mart 2014), 75-114.

⁸⁹ Fethi Ahmet Polat, “Bir İ‘câzü’l-Kur’ân İddiası: Sarfe”, *Marife* 3/3 (31 Aralık 2003), 218.

⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 189.

⁹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Sarfe”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

Mutezile ekolünün ileri gelen kelimcilerinden Nazzâm (ö. 231/845) tarafından ortaya konulduğunu kaydeder. Nazzâm'a göre, Kur'ân, gaybtan haber vermesi ile mu'ciz olsa da, belagat yönüyle mu'ciz değildir. Onun benzerine güç yetirilebilir. Ancak Arapların bunu yapamamaları Allah tarafından cebren engellenmeleri sebebiyledir.⁹²

Nazzâm'ın sarfe teorisi Mutezile ekolünde bile çok az kişi tarafından kabul görmüş, çoğu âlim sarfe teorisine bu şekliyle karşı çıkmıştır. Onlardan biri de öğrencisi Câhîz'dir. (ö. 255/869). Sarfe teorisini revize eden Câhîz, Kur'ân'ın üslup ve belagat yönüyle mu'ciz olduğunu, bir sure bile olsa onun benzerinin getirilemeyeceğini belirtmiştir. Allah Teâla Kur'ân'ın nazmı ile Arapları tehdîye çağırdıktan sonra istitâat ve iradelerini yok etmeksizin onların nefsinden bir benzerini ortaya koyma arzusunu kaldırmak suretiyle sarf etmiştir. Çünkü Kur'ân benzeri bir kitap ortaya koymaya çalışmalarının Müslümanları meşgul edeceği, dedikoduların yaygınlaşacağı varsayımıyla bu isteklerinin, Allah tarafından engellendiğini iddia etmiştir.⁹³ Câhîz'in Kur'ân'ın lafzen de mu'ciz oluşunu vurgulayarak benimsediği bu sarfe yaklaşımı dolaylı sarfe olarak adlandırılmaktadır.⁹⁴ Câhîz i'câzu'l-Kur'ân hakkında *Nazmu'l-Kur'ân* isimli bir eser kaleme almış ancak eser günümüze ulaşmamıştır.⁹⁵

Kur'ân'ın i'câzı üzerine Câhîz'le başlayan *Nazmü'l-Kur'ân* isimli eserler Sicistâni (ö. 316/929), Belhî (ö. 322/935), Ebû Bekr Ahmed b. Ali İbnü'l-İhşîd (ö. 326/939) ve Ebû Alî el-Hasen b. Ali b. Nasr gibi bilginlerle devam etmiştir. Hicri üçüncü asırda i'caz kelimesinin kullanımının âlimler arasında yaygınlaştığı bu eserlerden anlaşılmaktadır. İ'caz başlığını taşıyan ilk eser Vâşîî'nin (ö. 306/918) *İ'câzu'l-Kur'ân fî nazmihî ve telifihî* isimli eseridir.⁹⁶

İ'câzü'l-Kur'ân ile ilgili günümüze ulaşan ilk müstakil eser, hicri IV. yüzyılda Hattâbî (ö. 388/998) tarafından te'lif edilen *Beyânu i'cazi'l-Kur'ân* isimli eserdir.⁹⁷ Yine aynı dönemde Mu'tezilî bir belagatçı-kelamcı olan Ebu'l-Hasen Ali b. İsa er-Rummânî (ö. 384/994) tarafından te'lif edilen *en-Nüket fî i'cazi'l-Kur'ân* isimli eser de bazı kaynaklarda, günümüze ulaşan ilk kapsamlı i'câzü'l-Kur'ân eseri olarak

⁹² İbrahim Velid Kassab, *Fi'l-i'câzi'l-belâğî li'l-Kur'ani'l-Kerim* (Dımaşk, 2011), 27.

⁹³ Kassab, *Fi'l-i'câzi'l-belâğî*, 28.

⁹⁴ Polat, "Bir İ'câzü'l-Kur'ân İddiası", 199.

⁹⁵ Konaklı, "İ'câzü'l-Kur'ân Fikri", 271.

⁹⁶ Konaklı, "İ'câzü'l-Kur'ân Fikri", 273.

⁹⁷ Abdülkerîm Hatib, *el-İ'caz fî dirâseti's-sâbikîn* (Darü'l-fikri'l-Arabi, 1974), 182.

değerlendirilmektedir. Bâkılânî (ö. 403/1013) ve Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) hicri IV. yüzyılın önemli i'caz müelliflerindedir.⁹⁸

İ'câzü'l-Kur'ân ile ilgili teliflerin zirve dönemi hicri V. yüzyıl olarak kabul edilir. Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044), Ebu'l-Alâ el-Maarrî (ö. 449/1057) İbn Hazm (ö. 456/1064) İbn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073) gibi âlimler bu dönemde i'câzü'l-Kur'ân fikirlerine önemli katkıda bulunan âlimlerdir.⁹⁹ Bu dönemin en meşhur âlimi ise nazım teorisinin sistemleştiricisi aynı zamanda belâgat ilminin kurucusu olarak kabul edilen Abdülkâhir el-Cürçânî'dir (ö. 471/1078-79). O, *Delâilü'l-İ'câz* isimli eserinde, nazım teorisine ilgili görüşlerini ortaya koymuştur. O'na göre Kur'ân'ın i'câzı, nazmındaki fesahat ve belâgatten kaynaklanmaktadır.¹⁰⁰

Daha sonraki asırlarda, i'câz konusu üzerine birçok müstakil eser telif edilmiştir. Ancak bu eserlerin, hicri V. yüzyılda ortaya konan fikirlerin açıklanması ve değerlendirilmesi şeklinde olduğu görülmektedir.¹⁰¹

XX. yüzyıla gelindiğinde, bilimsel gelişmelere paralel olarak i'câz konusunda da yeni bir i'câz yaklaşımının ortaya çıktığı görülür. Kur'ân'ın i'câzını, bilimsel veriler açısından incelemeye yönelik araştırmacılar, bu alanda yeni görüşler ortaya koymuşlardır. Modern dönemde klasik i'câz çalışmaları, beyânî i'câz başlığı altında devam ederken, diğer yandan bilimsel veya ilmî i'câz başlığı altında birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir.¹⁰²

2. Kur'ân'ın Başlıca İ'câz Yönleri

İslam âlimleri, Kur'ân-ı Kerim'in i'câz yönlerini ortaya koymak için birçok çalışma yapmış, bu yönleri tespit edebilmek için meseleyi farklı bakış açılarıyla ele almışlardır. Bu çalışmalar şu başlıklar altında özetlenebilir: 1- Gaybî i'câz, 2- Teşri'î i'câz, 3- İlmî i'câz 4- Beyânî i'câz

2.1. Gaybî İ'câz

Kur'ân'ın geleceğe ilişkin haberler vermesi ve bunların gerçekleşmesidir. Yapılacak bir savaşta Bizanslıların İranlıları yenilgiye uğratacağı, Kur'ân'ın tahrif

⁹⁸ Konaklı, "İ'câzü'l-Kur'ân Fikri", 276.

⁹⁹ Polat, "Bir İ'câzü'l-Kur'ân İddiası", 190.

¹⁰⁰ Hulusi Kılıç, "Delâilü'l-i'câz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Temmuz 2023).

¹⁰¹ Konaklı, "İ'câzü'l-Kur'ân Fikri", 281.

¹⁰² Konaklı, "İ'câzü'l-Kur'ân Fikri", 282.

edilemeyeceği, Hz. Peygamber'in düşmanlarına karşı korunacağı, Bedir Gazvesinde Müslümanların galip geleceği, Müslümanların Mescid-i Harâm'a girecekleri ve Mekke'yi fethedecekleri, iman edip salih ameller işleyenlerin yeryüzüne hâkim olacağı, Yahudilerin ölümü temenni edemeyecekleri önceden haber verilmiş, zaman içinde bu haberler aynen gerçekleşmiştir.¹⁰³

2.2. Teşriî İ'câz

Kur'ân'ın teşriî i'câzı ortaya koyduğu hükümlerin mükemmelliği şeklinde özetlenebilir. Zira iptidai bir hayatın egemen olduğu Arap Yarımadası'nda, hiçbir okul okumamış ümmî bir nebiye nazil olan vahyin ortaya koyduğu düsturların mükemmel olması Kur'ân'ın başka bir tür icazı kabul edilir.¹⁰⁴

2.3. İlmî İ'câz

Kur'ân'ın erişilmez bir bilgi mucizesi olduğu esasına dayanan i'câz yönüdür. Pozitif bilimlerin gözlem ve deney yöntemlerine dayanarak tabiatın oluşum ve işleyişi hakkında ortaya koyduğu bazı bilgilerle Kur'ân'ın Allah'ın varlığı, birliği ve ahiret hayatının mevcudiyetine dikkat çekmek için tabiatın oluşumu ve işleyişine dair verdiği kısa bilgilerin uygunluk arz etmesi bu i'câzın esasını teşkil eder. Dünyanın bir yörüngede hareket etmesi, bütün canlı varlıkların erkekli dişili yaratılması, dünyanın çevresinde bir atmosfer tabakasının bulunması, bitkilerin tozlaşması, güneşin bizzat ısı ve ışık kaynağı olması, yerkürenin, üzerinde canlıların yaşamasına elverişli bulunması, uzayın genişlemesi, dağların ağırlık merkezi olup yerküreyi sarsılmaktan koruması, denizde tatlı su ile tuzlu su arasına bir engelin konulması, göğe doğru yükseldikçe oksijenin azalması gibi modern bilimin keşfettiği konulara Kur'ân'da kısaca veya işaret yoluyla temas edilmesi ilginç i'câz örnekleri arasında zikredilir.¹⁰⁵

2.4. Beyanî İ'câz

Kur'ân'ın belagat ve fesahat yönü ile mu'ciz olmasıdır. Kur'ân'ın dil yönünden benzeri meydana getirilemeyecek bir kitap olduğu tezine dayanan bu ilkeye göre Kur'ân, Arap dili ve edebiyatında yer alan bütün anlatım sanatlarını en üstün seviyede kullanmış, aynı konuları farklı üsluplarla dile getirmiş, dil kusurlarından tamamen arınmış, manaları kulağa hoş gelen lafızlarla anlatmış, konu farklılıklarına rağmen edebî üstünlüğünü daima korumuş, kelimeleri tek başına birbiriyle ve içinde yer aldıkları

¹⁰³ Kassab, *Fi'l-i'câzi'l-belâği*, 32.

¹⁰⁴ Kassab, *Fi'l-i'câzi'l-belâği*, 34.

¹⁰⁵ Kassab, *Fi'l-i'câzi'l-belâği*, 35.

cümlenin bütünüyle tam bir uygunluk arz etmiştir. Kuran'ın Araplara meydan okuması da bu yönüyle olmuştur. Şairlerin şiirlerinden, hatiplerin hutbelerinden farklı olan Kur'ân, lafız, mana ve nazmı ile eşsiz ve güç yetirilemez bir üsluba sahiptir.¹⁰⁶

3. Kur'ân-ı Kerim'de Söz Çeşitliliği

Çalışmanın ikinci bölümünde cezâlet kavramını ilk kullanan dil âlimi Ebû Süleyman el-Hattâbî ve onun Kur'ân'da bulunduğunu iddia ettiği söz çeşitlerine dair yapılan tartışmaları ele almıştık. Hattâbî'ye göre Kur'ân ayetlerinde zayıf ve bayağı söz bulunmaz. Bu anlamıyla Kur'ân bütün olarak cezâlet sahibidir. Ancak bu cezâlet Kur'ân'ın bütününde aynı seviyede değildir. O'na göre Kur'ân'da üç farklı söz türü bulunmaktadır. Bunlardan birincisi sözün en yüksek tabakası olan daha cezâletli, sağlam, belîğ sözdür. İkincisi, orta seviye olan kolay fasih sözdür. Üçüncüsü ise alt seviye, herkesin kolaylıkla anlayabileceği sadelikteki sözlerdir. Kur'ân'ın bir kısmının daha kolay bir kısmının ise daha cezâletli olduğunu söyleyen Hattâbî eserinde bu tasnif için örnek vermemiş, detaylı açıklamalarda bulunmamıştır.¹⁰⁷ Hattâbî'nin söz tasnifine uygun olarak Kur'ân'da edebî açıdan daha üst düzeyde, anlam olarak ise çok da kolay olmayan ayetler bulunmakta mıdır? Bu soruya cevap olarak, Kur'ân'ın daha cezâletli ayetleri için Zâriyât suresinin ilk altı ayeti örnek olarak verilebilir.

وَالذَّارِيَاتِ ذُرُوءًا (۱) فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا (۲) فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا (۳) فَالْمُتَسِمَاتِ أَمْرًا (۴) إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٍ (۵)
وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ (۶)

“Savurdukça savuranlara, yükü taşıyanlara, kolaylıkla akıp gidenlere, işleri taksim edenlere andolsun ki size vaad edilen şey kesinlikle doğrudur ve son yargılama mutlaka gerçekleşecektir.”¹⁰⁸

Ayetlerde neyin üzere yemin edildiği hakkında müfessirler birçok farklı yorumda bulunmuşlardır. Çoğu müfessire göre burada kendisine yemin edilen şeyin rüzgârlar olduğu söylenmiş olsa da, melekler, doğurgan kadınlar, bulutlar, gemiler, Kur'ân'ın indiği dönemde henüz icat edilmemiş olan patlayıcı maddeler vb. gibi birçok farklı anlamda yorumlanmış olduğu görülmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Kassab, *Fi'l-i'câzi'l-belâğî*, 36.

¹⁰⁷ el-Hattâbî, *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*, 26.

¹⁰⁸ Zâriyât 51/1-6.

¹⁰⁹ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 5/119.

İbn Âşûr'a göre, yeminlerde Allah, verdiği nimetleri zikrederek kendi hikmetini ve kudretini hatırlatmaktadır. Ayrıca burada nitelenenler açıklanmayarak, bu sıfatlara sahip pek çok nimeti akla getirmektedir. Bu ayetlerde ince bir îcâz yani az lafızla birçok manayı aktarma sanatı bulunmaktadır.¹¹⁰

Bu ayetler Hattâbî'nin "daha cezâletli" şeklindeki ifadesi için de güzel bir örnek teşkil etmektedir. Anlamında zorluk bulunmakla birlikte ayetleri oluşturan lafızlar garip veya tanınmayan kelimelerden oluşmamaktadır. Kısa cümlelerle vurgulu, bir yapıya sahip olmakla birlikte, tatlılığı kaybetmemekte, muhataplarının edebî zevkine de hitap etmektedir. Buna benzer ifadeler için el-Âdiyât, ve es-Sâffât surelerinin ilk bölümlerine bakılabilir.

Hattâbî'nin cezâlet tanımına uygun olarak Kur'ân'dan farklı bir örnek vermek için Kur'ân'ın kıyamet tasvirlerine bakılabilir. Kur'ân'ın edebî tasvirini onun i'câz çeşitlerinden biri olarak niteleyen Seyyid Kutub el-Kalem, el-Müzzemmil, el-Müddessir, Tebbet, et-Tekvîr, el-A'la, el-Fecr, el-Âdiyât, el-Burûc ve el-Kâria surelerinden kıyamet sahnelerini eserinde yorumladıktan sonra şöyle demektedir.

"Sahnelerin (kişiyi) gayrete getiren hali, dinî bakımdan histe derin bir etki bıraktığı gibi sanat bakımından da gözü, duyuları ihya eden bir tesir yapar. İşte hem dinî, hem fennî gaye Kur'ân tasvirinde böyle birleşir."¹¹¹

Seyyid Kutub'un bu açıklamalarından yola çıkarak Kur'ân'ın kıyameti tasvir eden ayetlerinde cezâlet bulunduğu söylenebilir. Kur'ân'ın özellikle iman ve ahiretle ilgili ayetlerinin, sanat değeri açısından daha yüksek seviyede, daha etkileyici yani daha cezâletli ayetler olduğu, Hattâbî'nin de cezâletli ayetlerle bu tür ayetleri kastettiği söylenebilir.

Ayrıca Kur'ân'ın bazı ayetlerinin belagat açısından daha cezâletli olması bedi' sanatları bakımından değerlendirildiğinde bazı ayetlerin söz sanatları bakımından daha yoğun olduğu görülmektedir. Bu konuya Hûd suresinin 44. Ayeti örnek olarak verilebilir.

¹¹⁰ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dârü't-Tûnusiyye, 1984), 26-336.

¹¹¹ Seyyid Kutub, *Kur'an'da Kıyamet Sahneleri*, çev. Hasan Fehmi Ulus (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018), 101.

وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَّمَاءُ اقْلَعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ
الظَّالِمِينَ (٤٤)

“(Sonra) “Ey toprak suyunu yut! Ey gök sen de tut!” denildi. Su çekildi; hüküm yerini buldu; gemi Cûdî’nin üzerine oturdu; “Zalimlerin topunun canı cehenneme!” denildi.”

Belagat âlimlerinin yirmiden fazla söz sanatı tespit ettikleri bu ayet hakkında Beyzâvî’nin yapmış olduğu tefsir şu şekildedir:

Bu ayet, lafızlarının azametinden, nazımının güzelliğinden ve maksadı ifadede herhangi bir karışıklığa meydan vermeden son derece veciz bir ifade ile olayın künhüne delaletinden dolayı fesahatın en üst derecesindedir. Ayetteki fiillerin faillerinin açıktan getirilmeyişinde, failin (Allah’ın) büyüklüğüne ve zikredilmeye ihtiyaç duymayacak derecede haddi zatında malum olduğuna işaret vardır. Zira bu gibi fiilleri yapmaya bir ve tek olan Allah’tan başka hiç kimsenin gücünün yetmeyeceği bilindiğinden, aklın bu failden başkasına gitmeyeceği aşikârdır.¹¹²

Hattâbî’nin söz tasnifine göre Kur’ân’da cezâlet bakımından daha alt seviyede olan, kolay anlaşılır ve sade olan ayetlere ise Kur’ân’ın en uzun ayeti olan, müdâyene ayeti olarak bilinen el-Bakara suresinin 282. ayeti örnek olarak verilebilir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ آجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ □ وَلَا يَأْب كَاتِبٌ
أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي
عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمْلَئَ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ
لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكَّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَىٰ وَلَا يَأْب
الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْمَعُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ آجَلِهِ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمٌ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ
أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ □
وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفَعَّلُوا فَإِنَّهُ فَسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

﴿٢٨٢﴾

¹¹² Nâsirüddîn Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrût: İhyâu't-türâsî'l-arabî, 1997), 3/236.

“ Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah’ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın; Rabbi olan Allah’tan korksun ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu akılcı zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun. Şahitler iki erkek olmazlarsa, rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki de kadın olsunlar. Çağrıldıklarında şahitler gelmezlik etmesinler. Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Borç ilişkisinin, aranıza alıp vererek bitirdiğiniz peşin ticaret olması müstesnadır; onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. Alış veriş yaptığınızda şahit tutun. Kâtip de şahit de zarar görmesin. Eğer bunu yaparsanız şüphesiz bu sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah’tan korkun, Allah size öğretiyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.”¹¹³

Kur’ân’ın ahkâm ayetlerinden olan müdâyene ayetini cezâletli olması bakımından değerlendirdiğimiz zaman, anlaşılır olmanın ön planda olduğu, daha sade bir üsluba sahip olduğu ve sanat zevkinin daha geri planda olduğu görülmektedir. Bununla birlikte hukuki bir metin olmasına rağmen sıkıcı olmadığı, Kur’ân’ın kendine has nazmındaki tatlılığın kaybolmadığı anlaşılmaktadır. Benzer örnekler için en-Nisâ suresinde miras hukuku ile ilgili ayetler incelenebilir.

4. Kur’ân-ı Kerim’de Lafız-Mana Uyumu Bakımından Cezâlet ve Rikkat

Kur’ân’ı Kerim’de lafız-mana uyumu ile ilgili örneklerden önce bu uyumun kaynağının kime ait olduğu ile ilgili bazı farklı görüşler olduğunu bilmekte fayda bulunmaktadır.

4.1. Kur’ân’ı Kerim’de Lafız-Mana Uyumunun Kaynağı

Bu görüşlerden ilki olan Kur’ân’ın lafız ve mana olarak Allah katından olduğunu ifade eden görüş Müslümanların kahir ekseriyetinin kanaatidir. İslamın ilk asırlarında Müslümanlar Kur’ân’ı Kelâmullah olarak kabul etmişler lafız-mana keyfiyeti ile ilgili herhangi bir tartışmaya girmemişlerdir. Kur’ân’ın lafız olarak ilahi kaynaklı olduğu, Kur’ân ayetlerinde bir insan müdahalesi bulunmadığı kabul edilmiş ve bu konuda herhangi bir ihtilaf meydana gelmemiştir. Sonraki dönemlerde, Kelam

¹¹³ el-Bakara 2/282.

kitaplarında, Bâtuniye mezhebinden bazılarının iddialarına göre denilerek vahyin lafzen Hz Peygamber'e ait olduğu görüşüne reddiyeler yazıldığı görülmektedir. Söz konusu iddialar başta Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) olmak üzere birçok âlim tarafından reddedilmiş ve Kur'ân'ın lafız-mana itibariyle Allah'a ait olduğu vurgulanmıştır.¹¹⁴ Mâtürîdî bu iddiaları reddederken, el-Kıyâmet suresindeki “*dilini acele ile hareket ettirme*”¹¹⁵ ifadesini ve Kur'ân'ın Arapça olarak indirildiğini vurgulayan ayetleri delil olarak göstermektedir.¹¹⁶ Zerkeşî, Kur'ân'ın lafız-mana bakımından inzali ile ilgili üç görüş olduğundan bahsetmektedir. Bu görüşler: Birincisi, Kur'ân hem lafızları hem de manası ile levh-i mahfuzdan (mahiyeti bilinmeyen ve ilâhî ilmi ihtiva eden, Allah katında bulunan bir kitap) Cebrail (a.s.) tarafından ezberlenerek Hz peygambere getirilmesidir. İkinci görüşe göre Kur'ân'ı Kerim'in manaları Allah'a, lafızları Hz. Peygamber'e (s.a.v.) aittir. Üçüncü bir görüşe göre ise Kur'ân'ı Kerim'in manaları Allah'a, lafızları ise Cebrail'e (a.s.) aittir. Birinci görüşü Gazâlî'ye atfeden Zerkeşî diğer görüşlerin kime ait olduğuna dair herhangi bir bilgi aktarmamaktadır.¹¹⁷ Suyûtî ise vahyin iki kısım olduğunu iddia etmektedir. *İtikan* adlı eserindeki bu iddiaya göre; Hz Peygamber'e sünnet mana olarak, Kur'ân'ı Kerim ise hem lafız hem de mana olarak vahyedilmiştir.¹¹⁸ Tarih boyunca Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi bazı filozoflar veya bazı mutasavvıflar tarafından Kur'ân lafızlarının Allah'a ait olmadığı iddiası dile getirilmiş olsa da cumhur ulemanın ekseriyeti tarafından bu iddialar reddedilmiş, Kur'ân'ın lafzen de seçkin lafızları ve üstün nazmıyla beşer kudretini aşan mu'ciz bir kelim olduğu vurgulanmıştır.¹¹⁹ Yani İslam âlimlerinin çoğuna göre Kur'ân lafızlarının cezâletli veya rikkatli olmasını belirleyen kaynağın, bizzat Allahuteala olduğu söylenebilir.

4.2. Kur'ân'ı Kerim'de Lafız Mana Uyumu

Belagat kitaplarında lafzın mana ile uyumu, lafzın lafızla uyumu, mananın mana ile uyumu i'tilâf başlığı altında ele alınmaktadır. (انتلاف) kelimesi (افتعال) babından (انتلف) fiilinin masdarı olup uyum, ittifak ve bir araya toplamak manasındadır.¹²⁰ Belagat

¹¹⁴ Zehra Yılmaz - İshak Özgel, “Lafız-Mana Açısından Kur'ân”, *EKEV Akademi Dergisi* 89 (03 Mart 2022), 401-419.

¹¹⁵ el-Kıyâmet 75/16.

¹¹⁶ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-sünne*, thk. Mecdi Baslum (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, ts.), 10/346.

¹¹⁷ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/230.

¹¹⁸ es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/158-160.

¹¹⁹ Yılmaz - Özgel, “Lafız-Mana Açısından Kur'ân”.

¹²⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*, 1025.

âlimleri i'tilaf kelimesi yerine “tevfik” veya “tenâsüb” kelimelerini de kullanmışlardır. Terim olarak i'tilâf; lafızların kendi aralarında veya kastedilen manalarıyla veya manaların kendi aralarında uyum içerisinde olmasına denir. Lafzın mana ile i'tilâfı ise lafızların anlam ve konuya uygun biçimde seçilmesidir.¹²¹

Arap dili ve belagat âlimleri Kur'ân'daki lafız mana uyumu ile ilgili birçok örnek vermişlerdir. Arap dili ve belagatinin öncülerinden birisi kuşkusuz Câhiz'dir. (ö. 255/869). *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eser belagatin, ilmi bir disiplin haline gelmesinde öncülük eden başlıca eserlerden biridir.¹²² Câhiz'e göre, manaya uygun olarak lafzın seçiminde gösterilmesi gereken titizlik, belagat sahibi olmanın şartlarından birisidir.¹²³

Lafız-mana uyumuna Kur'ân'ın i'câz yönlerinden biri olarak dikkat çeken âlimlerden birisi de Hattâbî'dir. Hattâbî, Kur'ân'ın sahip olduğu üstün belagatin dayandığı esası, lafız mana ilişkisiyle açıklamaktadır. O'na göre üstün belagat, lafızların her birinin kendine has uygun yerine konulması ile mümkün olur. Bunlar yerli yerinde olmazsa sözdeki pırıltı kaybolur. Lafızlar arasında, mana bakımından birbirine benzeyen birçok kelime vardır ki insanların çoğu bu kelimeleri eş anlamlı zanner. Bunun sebebi bu kelimelerin bazı durumlarda birbiri yerine kullanılabilmesidir. Ancak bu kelimelerin kendine has kullanımları vardır ki benzer kelime ile ayrışır ve birbiri yerine kullanıldığı takdirde dilbilgisi açısından hata ortaya çıkar. Kur'ân'ın meydan okuması karşısında inkarcı Arapların muârazada bulunamayışlarının bir sebebi de, ortaya koyacakları sözlerde dilbilgisi açısından hata yapma çekinceleri idi. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'de olduğu gibi lafızları manaya uygun olarak hatasız bir şekilde seçmek, dili bu derecede bir ustalikle kullanabilmek ve dile ait bütün incelikleri ihata edebilmek insan kudretini aşan bir durumdur.¹²⁴

Hattâbî'nin, Kur'ân'ın lafız-mana uyumu açısından kelime seçimindeki inceliği göstermek için verdiği örneklerden biri Yusuf suresindedir.

﴿١٧﴾ قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ ﴿١٧﴾

¹²¹ İsmail Durmuş - İskender Pala, “İtilâf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Şubat 2023).

¹²² Ramazan Şeşen, “el-Beyân ve't-tebyîn - TDV İslâm Ansiklopedisi” (Erişim 18 Haziran 2023).

¹²³ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/20.

¹²⁴ Hattâbî, *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*, 29; Adnan Arslan, “Hattâbî ve Rummânî'nin Gözünden Kur'ân'ın Kelime Seçimindeki İ'câzı”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 95-113.

“Ey babamız! Biz yarış için uzaklaşmış, Yûsuf’u da eşyamızın yanında bırakmıştık; onu kurt yemiş! Ama doğru söylemiş olsak da sen bize inanmazsın” dediler.”¹²⁵

Kardeşleri Hz. Yûsuf’u kuyuya attıktan sonra babalarına “O’nu kurt yedi” demişlerdi. Hattâbî vahşi hayvanların saldırısı için kullanılan (اقترس) kelimesi yerine (أكل) kelimesinin tercih edilmesinin siyaka daha uygun olduğunu belirtmektedir. Şayet çocuklar babalarına onun kurt tarafından parçalandığını söylemiş olsalardı, babaları onun bedeninin geri kalan kısmını görmek isteyecekti. Ancak kardeşleri Yusuf’tan bütünüyle kurtulmak istiyorlardı, ve bunu anlatacak, siyaka en uygun kelime (أكل) olacaktır.¹²⁶

Hattâbî, Kur’ân’ın kelime seçiminde lafız mana uyumunu ortaya koymak için bir kaç örnek daha vermiştir. Bu örneklerden biri, Sâd suresi altıncı ayetinde niçin (امضوا) kelimesi yerine (امشوا) kelimesinin tercih edildiğine dairdir.

وَاطْلُقِ الْمَالَ مِنْهُمْ أَنْ امشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى الْهَيْبَةِ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ (٦)

“Onların ileri gelenleri harekete geçip şöyle dediler: “Yolunuzda yürüyün! Tanrılarınıza bağlılıkta direnin! İşte (sizden) istenen budur.”¹²⁷

(امشوا) kelimesinde ilahlarınızın yolunda devam edip onlara destek olun anlamı çıkarılabildiğini söyleyen Hattâbî aynı anlamı verebilecek başka bir kelimenin olmadığını söylemektedir.¹²⁸

Hattâbî’nin verdiği diğer bir örnek ise, el-Hâkka sûresinde kitabını sol tarafından alan cehennemliklerin sözlerine dairdir. (هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيَّةٌ) “Güç ve saltanatım elimden çıkıp gitti.”¹²⁹ Bu ayette gitmek fiili için (ذهب) yerine (هلك) fiilinin tercih edilme sebebi nedir? Hattâbî mahşerde tüm her şeyini kaybedenlerin hiçbir umutlarının kalmadığını, bunu ifade edecek en uygun kelimenin ise (ذهب) değil (هلك) olduğunu ifade etmektedir.¹³⁰

Hattâbî’nin Kur’ân’ın kelime seçimi ile ilgili verdiği son örnek, müminlerin özelliklerini anlatan Mü’minûn suresi dördüncü ayete dairdir. (وَالَّذِينَ هُمْ لِلزُّكُوتِ فَاعِلُونَ)

¹²⁵ Yûsuf 12/17.

¹²⁶ Hattâbî, *Beyânü i ‘câzi’l-Ḳur’ân*, 41.

¹²⁷ es-Sâd 38/6.

¹²⁸ Hattâbî, *Beyânü i ‘câzi’l-Ḳur’ân*, 44.

¹²⁹ el-Hâkka 69/29.

¹³⁰ Hattâbî, *Beyânü i ‘câzi’l-Ḳur’ân*, 44.

“Zekâti verirler.”¹³¹ Hattâbî ayette zekât için vermek yerine yapmak anlamındaki (فاعلون) kelimesinin tercih edilme sebebini ele almaktadır. O’na göre ayette zekât vermede müminler çok ileri gittikleri için, vermek fiili yerine yapmak fiili tercih edilmiştir. Yani zekât vermek, artık müminlerin ayrılmaz bir sıfatı haline gelmiştir. Hattâbî’nin aktardığı bir başka kavle göre ise bu ayette zekât kelimesinden maksat sâlih ameldir. Her iki görüşe göre de en uygun kelime (فاعلون) olmaktadır.¹³²

Belagat kitaplarında lafzın mana ile uyumu ile ilgili Kur’ân-ı Kerîm ayetlerinden pek çok örnek bulunmaktadır. Bunlardan biri Hûd suresinin 113. ayetidir.

وَلَا تَزْكُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُم مِّن دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ (۱۱۳)

“Zulmedenlere meyletmeyin. Yoksa size de ateş dokunur. Sizin Allah’tan başka dostlarınız yoktur. Sonra size yardım da edilmez.”¹³³

Ayette zalimlere meyledenler için ceza olarak, ateşe atılmak veya ateşte yanmak yerine ateşin onlara dokunması zikredilmiştir. Ayette (فَتَمَسَّكُمْ) ibaresindeki dokunmak lafzı, zalimle, zalime meyledenin aynı konumda olmadığı manasını ince bir şekilde aktarmaktadır.¹³⁴

Lafız mana uyumu ile ilgili bir başka örnek de Bakara suresinin 286. ayetinde elde etmek veya kazanmak anlamına gelen (كسبت) ve (اكتسبت) kelimelerinin anlamlarındaki nüansa dairdir.

لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ (۲۸۶)

“Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır.”¹³⁵

(كسبت) ve (اكتسبت) kelimeleri aynı anlama gelmelerine rağmen, insanın kendi lehine olan hayır ve hasenat için (كسبت) kelimesi kullanılırken, insanın aleyhine olan şer ve seyyiat için ise (اكتسبت) kelimesi tercih edilmiştir. (اكتسبت) kelimesinde tekellüf bulunmaktadır. Yani elde edilmesinde güçlük olduğuna işaret edilmektedir. Ayette

¹³¹ el-Mü’minûn 23/4.

¹³² Hattâbî, *Beyânü i’câzi l-Kur’ân*, 45.

¹³³ Hûd 11/113.

¹³⁴ Abdurrahmân b. Hasen Habenneke el-Meydânî, *el-Belâğa el-Arabiyye* (Dımaşk: Dâru’l-kalem, 1996), 2/2/522.

¹³⁵ Bakara 2/286.

iyiliğin insan fitratına daha uygun olduğu, kolaylıkla yapılabileceği, kötülüğün ise insanın ancak zorlanarak yapabileceği, insan fitratına yakışmayan bir şey olduğu anlatılmaktadır.¹³⁶

Belagat kitaplarında Kur'ân'ı Kerim'in lafızlarının manaya uygun olarak taşıdığı inceliklere dair birçok örnek bulunmaktadır. Hz. Yûsuf'un kuyuya atılışını tasvir eden (وَأَلْقَوْهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ) “Onu kuyunun derinliklerine bırakın.”¹³⁷ ayetinde, (غِيَابَتِ) kelimesi kuyunun karanlığını, (الْجُبِّ) kelimesi ise kuyunun içine düşen bir nesnenin çıkardığı sesi âdeta görülür ve duyulur gibi tasvir etmektedir. en-Nisâ suresinde münafıkların bocalamalarını anlatan (مُذَبِّبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ) “Arada bocalayıp duruyorlar”¹³⁸ ayetinde de (مُذَبِّبِينَ) kelimesinin söylenişinde münafıkların kâfirler ve müminler arasında gidip gelmeleri adeta duyulur gibi tasvir edilmektedir.¹³⁹ Benzer bir ifade de eş-Şuara suresinde cehennemliklerin ateşe atılışını tasvir eden (فَكُبِّبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُّ وَالْجُنُودُ إِبْلِيسَ أَجْمَعُونَ) “Artık onlar, o sapkınlar ve İblîs’in yandaşları toptan tepetaklak cehenneme atılırlar.” ayetinde (فَكُبِّبُوا) kelimesi manaya uygun olarak cehennemlikleri aşağılayan en uygun lafız örneklerinden biridir. Ayrıca bu ifade kâfirlerin peş peşe ve tekrar tekrar ateşe dökülüşlerini en uygun şekilde canlandırmaktadır.¹⁴⁰

5. Kur'ân'ı Kerim'de Cezâlet ve Rikkat Örnekleri

İbnü'l-Eşîr Kur'ân'ın hesap, azap, mizan, sırat ve ölüm ile ilgili ayetlerinin cezâletli olduğunu ancak bu konuyla ilgili ayetlerde seçilen lafızların bilinmeyen ve zor kelimelerden oluşmadığını belirtmektedir. Rahmet, acıma ve bağışlamayla ilgili ayetlerde ise rikkat bulunduğu ancak bu konularla ilgili ayetlerde ise zayıf veya boş söz bulunmadığına dikkat çekmektedir. Cezâletli ayetlere örnek olarak ez-Zümer suresinden bazı ayetleri örnek olarak vermektedir.

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ

يَنْظُرُونَ (٦٨) وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (٦٩)

“(O gün) sûra üflenecek, ardından -Allah'ın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra sûra yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa

¹³⁶ el-Meydânî, *el-Belâğa el-Arabiyye*, 2/522.

¹³⁷ Yûsuf 12/10.

¹³⁸ en-Nisâ 4/143.

¹³⁹ Durmuş - Pala, “İtilâf”.

¹⁴⁰ el-Meydânî, *el-Belâğa el-Arabiyye*, 2/523.

kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar. Artık Rabbinin nuruyla yer aydınlanır, hesap kitap ortaya konur, peygamberler ve şahitler getirilir, insanlar hakkında doğruluk ve adalet ölçüsüne göre hüküm verilir, onlara asla haksızlık edilmez.”¹⁴¹

Bu ayetleri ve devamındaki ahiretle ilgili ayetleri paylaşan İbnü'l-Eşîr, ahiret, cehennem ve sonrasında cennet ile ilgili bu lafızların üzerinde düşünülmesini istemekte, bu ayetlerin cezâlet taşımakla birlikte anlaşılır ve tatlı bir üsluba sahip olduklarına dikkat çekmektedir.¹⁴²

İbnü'l-Eşîr, Kur'ân'ın rikkatli lafızlarına ilk olarak, Duhâ suresinde Hz Peygamber'e hitap eden ayetleri örnek olarak vermektedir.¹⁴³

وَالصُّحُفِ (١) وَالنِّيلِ إِذَا سَجَى (٢) مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى (٣) وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى (٤) وَلَسَوْفَ
يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى (٥)

“Yemin olsun, kuşluk vaktine; kararıp sakinleştiğinde geceye ki; Rabbin seni bırakmadı ve sana darılmadı. Elbette işin sonu senin için öncesinden daha hayırlı olacaktır. Rabbin sana mutlaka lütuflarda bulunacak, sen de memnun olacaksın.”¹⁴⁴

İkinci olarak ise Bakara suresinde duaya teşvik eden 186. ayeti örnek olarak vermektedir.

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ

“Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben yakınımdır, bana dua ettiğinde dua edenin dileğine karşılık veririm. Şu halde benim davetime gelsinler ve bana iman etsinler ki doğru yolu bulabilsinler.”¹⁴⁵

İbnü'l-Eşîr'in cezâlet için örnek olarak verdiği ayetlere bakıldığında, bu ayetlerin özellikle mana bakımından etkileyici ayetler olduğu söylenebilir. Ahiretle ilgili ayetlere bakıldığında seçilen lafızların kuvvetli olduğu, aynı zamanda anlaşılır olduğu görülmektedir. İbnü'l-Eşîr'in, ez-Zümer suresindeki ayetlerin niçin daha cezâletli olduğu hakkında herhangi bir yorum yapmadığı görülmektedir.

¹⁴¹ ez-Zümer 39/68,69.

¹⁴² İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü's-sâ'ir*, 1/186.

¹⁴³ İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü's-sâ'ir*, 1/187.

¹⁴⁴ ed-Duhâ 93/1-5.

¹⁴⁵ el-Bakara 186.

İbnü'l-Eşîr'in rikkat için örnek olarak seçtiği ayetlere bakıldığında, bu ayetlerin Allah'ın (cc) Hz. Peygamber'e (sav) ve kullarına karşı sevgi ve merhametini ifade ettiği ayetler olduğu görülmektedir.

Yahya bin Hamza el-Alevî (ö. 749/1348) *et-Tırâz* isimli eserinde Kur'ân'ın lafız mana arasındaki uyumu ile ilgili olarak cezâlet ve rikkat üslubuna dikkat çekmektedir. Ayetlerde mevzu uyarı, kınama, tehdit, ceza veya azap ile ilgili ise güçlü ve yabancı kelimeler kullanılmaktadır. Ancak, anlatılan şey bir vaat, müjde veya sevinçli haberse, yumuşak kelimeler kullanılmaktadır.¹⁴⁶

Alevî, bu durum için Yusuf suresinin şu ayetini örnek olarak vermektedir.

قَالُوا تَاللّٰهِ تَفْتُنَا تَذَكَّرُ يٰٓيُوسُفَ حَتّٰى تَكُوْنَ حَرَضًا اَوْ تَكُوْنَ مِنَ الْهٰلِكِيْنَ (٨٥)

“(Oğulları:) «Allah'a andolsun ki sen hâlâ Yusufu anıyorsun. Sonunda ya hasta olacaksın ya da büsbütün helâk olacaksın!» dediler.”¹⁴⁷

Alevî, Hz Yakub'un hüznündeki devamlılığı ve üzüntüsünün şiddetini belirtmek için ayette cezâlet üslubuna uygun olarak, garip olan yani az kullanılan (حَرَضًا) ve (تَفْتُنًا) kelimelerinin seçildiğini bildirmektedir. (حَرَض) kelimesi helak edici bir hastalıktan şifa bulmak veya helak olacak kadar ileri derecede hasta olmak anlamına gelir. Ayrıca bu ayette garip kelimeler bir arada kullanılarak lafzın lafızla uyumu sağlanmıştır. Kasem edatı olarak az kullanılan “tâ” (تاء) kullanılmıştır. Devamlılık bildirmek için daha çok kullanılan (تَزَال) yerine az kullanılan (تَفْتُنًا) kullanılmıştır. Hastalık manası için de az kullanılan (حَرَض) kelimesi kullanılmıştır. Böylece garip kelimeler lafızdaki cezâleti artırmakta, aynı zamanda birbirleriyle ahenk ve uyum oluşturmaktadır.¹⁴⁸

Tehdit ve uyarı içeren ayetlerin cezâletli olduğunu söyleyen Alevî, Kur'ân-ı Kerim'den cezâlet örneği olarak iki ayet daha vermektedir. Bunlardan biri el-En'âm suresi 27. ayettir.

وَلَوْ تَرَىٰ اِذْ وُفِّعُوا عَلٰى النَّارِ فَمَا لَوْ اِذَا لَيْتَنَّا نَرُدُّ وَلَا نُكَدِّبُ بآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُوْنَ مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَ (٢٧)

¹⁴⁶ Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *et-Tırâzü'l-mütezzammin li-esrâri'l-belâga* (Beyrût: el-Mektebetü'l-unsuriyye, 2002), 3/86.

¹⁴⁷ Yûsuf 12/85.

¹⁴⁸ el-Alevî, *Tırâz*, 3/80.

“Onların ateşin karşısında durdurulup «Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabbimizin ayetlerini yalanlamasak ve inananlardan olsak!» dediklerini bir görsen!”¹⁴⁹

Alevî, bir diğer cezâlet örneği olarak da el-Kasas suresi 62. ayeti vermektedir.

وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ (٦٢)

“O gün Allah onları huzuruna çağırarak, “Benim ortaklarım olduğunı iddia ettiğiniz tanrılar şimdi nerede?” diye sorar.”¹⁵⁰

Yusuf suresinde verdiği örnekte ayette seçilen sözcüklerin cezâletine dikkat çeken Alevî verdiği diğer iki örneğin cezâlet bakımından daha farklı olduğu görülmektedir. Bu ayetlerde ahirette pişmanlıklarını inkar eden insanların ifadeleri ve Allah’ın (cc) kendisine ortak koşanlara karşı azarlayıcı ifadeleri yer almaktadır. Ancak bu ifadelerde az kullanılan veya anlaşılmasında güçlük bulunan lafızlar bulunmamaktadır. Alevî’nin bu ayetleri cezâletli bulmasının sebebi ayetlerin manayı aktarmadaki etkileyici üslubu olabilir. Yani cezâlet bakımından bu ayetleri seçmesinin sebebi, ayetlerdeki lafızların manayı aktarmadaki gücüne dikkat çekmek olabilir.

Kur’ân’da vaat ve müjde ile ilgili ayetlerin rikkatli olduğunu söyleyen Alevî bununla ilgili olarak iki ayet paylaşmaktadır. Bunlar, Tevbe suresinin 21. ayeti ve Saf suresinin 13. ayetleridir.

يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ (٢١)

“Rableri onları kendi rahmeti, hoşnutluğu ve cennetleriyle müjdeliyor; onlar için orada kesintisiz nimetler vardır.”¹⁵¹

وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِيرٌ الْمُؤْمِنِينَ (١٣)

“Seveceğiniz başka bir şey daha var: Allah’tan yardım ve yakın bir fetih. Müminleri (bunlarla) müjdele.”¹⁵²

¹⁴⁹ el-En’âm 6/27.

¹⁵⁰ el-Kasas 28/62.

¹⁵¹ et-Tevbe 9/21.

¹⁵² es-Saf 61/13.

Alevî'nin rikkat için verdiği örneklere bakıldığında, muhatabına umut ve müjde veren ifadelerin seçildiği görülmektedir. İfadelerde kolaylık bulunmakla birlikte rikkatin daha çok lafızların ifade ettiği manada olduğu söylenebilir.

Kur'ân'ın kastedilen manaya uygun olarak cezâlet veya rikkat üslubuna sahip olduğunu söyleyen Alevî, cezâlet ve rikkat arasındaki farkı anlayabilmek için duru bir yeteneğe ve zevk-i selime sahip olunması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁵³

İ'câzu'l-Kuran adlı eserinde Hattâbi'nin i'câz anlayışı hakkında değerlendirmelerde bulunan Fadl Abbas Kur'ân'da cezâlet örneği olarak, kıyamet gününden ve inkâr edenlerin durumundan bahseden ayetleri örnek olarak vermektedir. Bu ayetlerde seçilen kelimelerin güçlü ve etkileyici kelimeler olduğunu belirtmektedir. O'na göre el-Hâkka suresi bunun bir örneğidir.¹⁵⁴

فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَآؤُمْ أَفْرُوا كِتَابِيَّةً (١٩) إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِيَّةً (٢٠) فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ (٢١) فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ (٢٢) فُطُوفُهَا دَائِمَةٌ (٢٣) كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ (٢٤) وَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيَّةً (٢٥) وَمَا آذِرُ مَا حِسَابِيَّةً (٢٦) يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ (٢٧) مَا أُغْنِي عَنِّي مَالِيَّةً (٢٨) هَلْكَ عَنِّي سُلْطَانِيَّةً (٢٩) خُدُوهُ فَعُلُوهُ (٣٠) ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوهُ (٣١) ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ (٣٢) إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ (٣٣)

“Kitabı sol tarafından verilene gelince o, “Keşke” der, “Bana kitabım verilmeseydi de hesabımın ne olduğunu bilmeseydim! Keşke ölümüm her şeyi bitirseydi! Malım bana hiç fayda sağlamadı; güç ve saltanatım elimden çıkıp gitti.” (Ve şöyle emredilir:) Onu yakalayıp bağlayın; sonra onu alevli ateşe atın! Sonra da (diğerleriyle birlikte) onu yetmiş arşın uzunluğunda bir zincire dizin! Çünkü o, ulu Allah’a iman etmezdi.”¹⁵⁵

Fadl Abbas, inananlar için hazırlanan nimetlerden bahseden ayetlerde ise rikkatli yani tatlı ve akıcı kelimeler bulunduğunu söylemektedir. Buna örnek olarak da el-İnsân suresine bakılmasını tavsiye etmektedir.¹⁵⁶

¹⁵³ Alevî, *Tırâz*, 3/201.

¹⁵⁴ Abbâs, *İ'câzü'l-Kur'an*, 62.

¹⁵⁵ Hâkka 69/25-33.

¹⁵⁶ Abbâs, *İ'câzü'l-Kur'an*, 62.

فَوَفِّيهِمُ اللَّهُ شَرَّ ذَلِكَ الْيَوْمِ وَلَقِيَهُمْ نَصْرَةٌ وَسُرُورًا (١١) وَجَزَيْهِمْ بِمَا صَبَرُوا جَنَّةً وَحَرِيرًا (١٢) مُتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى
الْأَرَائِكِ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا (١٣) وَذَاتِيَّةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ أَيْدِيهِمْ فَطُوفُوا فِيهَا تَذَلُّلاً (١٤) وَطُفَّتْ عَلَيْهِمْ
بَابِيَّةٌ مِنْ فِضَّةٍ وَأَكْوَابٌ كَانَتْ قَوَارِيرًا (١٥) قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ قَدَّرُوهَا تَقْدِيرًا (١٦) وَيُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْسًا كَانَ
مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلًا (١٧) عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّى سَلْسَبِيلًا (١٨) وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ إِذَا رَأَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤًا
مَنْثُورًا (١٩) وَإِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا (٢٠) عَلَيْهِمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ حُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَخُلُوعًا آسَورَ
مِنْ فِضَّةٍ وَسَقْيَهُمُ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا (٢١) إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًا (٢٢)

“Bu tutumları sebebiyle Allah onları o günün dehşetinden korur; yüzlerine aydınlık, gönüllerine sürur verir. Sabretmelerine karşılık onları cennetle ve ipekli giysilerle ödüllendirir. Orada koltuklara kurulurlar. Ne yakıcı güneş görürler orada ne de dondurucu soğuk Ağaçların gölgesi hemen üzerlerinde, meyveleri emirlerine amade kılınmış. Her birinin etrafında gümüş kaplar, billûr kadehler, gümüş beyazlığında şeffaf kupalar dolaştırılır; ölçülerini de isteklerine göre belirlerler. Ayrıca kendilerine orada zencefil karışımı dolu bir kadeh sunulur. Oradaki Selsebil denilen bir pınardan. Her birinin etrafında ölümsüz gençler pervane olur. Baktığında onları etrafa saçılmış inciler sanırsın. Orada etrafa göz gezdirdiğinde benzersiz nimetler ve muhteşem bir saltanat görürsün. Oradakilerin üzerlerinde yeşil renkli, ince ve kalın ipek elbiseler vardır; gümüş bileziklerle süslenmişlerdir, Rableri onlara tertemiz bir içecek verir; “bunlar sizin ödülünüzdür, çabanız boşa gitmemiştir.”¹⁵⁷

Ezher üniversitesi hocalarından Abdullah Hasan, cezâlet ve rikkat terimlerini belagat ve tenkit açısından ele aldığı makalesinde, Kur’ân’ı Kerim’in manaya uygun olarak cezâletli lafız seçimine örnek olarak Kur’ân’ın kıyamet için seçtiği isimleri örnek olarak vermektedir. "Kıyamet günü için kullanılan isimler şunlardır: (الحاقة) kesin olarak gerçekleşecek olan, (القارعة) şiddetli bir şekilde vuran, (الصاخة) sağır eden kuvvetli ses, (يوم) meydana gelen olay, (الطامة الكبرى) büyük musibet, (يوم القيامة) kalkış günü, (يوم الدين) din günü, (يوم النشور) diriliş günü, (يوم التغابن) ayrım günü, (الفصل) ayırım günü, (الساعة) vakit, (يوم الموعود) tayin edilmiş gün, (الغاشية) kuşatan, (الزلزلة) şiddetli deprem, (امر الله) Allah’ın emri. Abdullah Hasan’a göre bu isimler, Kıyamet gününün ciddiyetini ve şiddetini gösterir, çünkü bu kesinlikle gerçekleşecek ve doğru bir olaydır. Kıyamet günü için seçilen isimlerle, kıyametin kesinlikle gerçekleşeceği, zor ve korkutucu bir gün olacağı bildirilmektedir. Seçilen kelimeler cezâletli yani güçlü ve etkileyici

¹⁵⁷ el-İnsân 76/11-22.

kelimelerden oluşmaktadır. İsimler açık ve net bir şekilde belirtilmiş ve anlamında kapalılık bulunan garip kelimeler seçilmemiştir.¹⁵⁸

Abdullah Hasan Kuran'ı Kerim'de cezâlet örneği olarak, el-Hâkka suresinde cehennemlikleri tasvir eden ayetleri ve ez-Zilzâl sûresindeki kıyamet ve ahiretle ilgili ayetleri tahlil etmektedir. Rikkat için örnek olarak ise el-Fecr suresinin son ayetleri ile ed-Duha suresini ele almaktadır.

يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ (٢٧) ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً (٢٨) فَأَدْخِلِي فِي عِبَادِي (٢٩) وَأَدْخِلِي جَنَّتِي (٣٠)

“Ey imanın huzuruna kavuşmuş insan! Sen O’ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. Böylece has kullarımın arasına sen de katıl. Cennetime gir!”¹⁵⁹

Abdullah Hasan bu ayetlerle sibakı arasında mukabele (önce iki veya daha fazla manayı bir araya getirmek, sonra sırasıyla bunların karşılıklarını zikretme) sanatı olduğunu söyler. Yani önceki ayetlerde inanmayanlardan ve onlara verilecek olan cezadan bahsedilmiş devamında müminlerden ve onlara olan ödülde bahsedilmiştir. İnkâr edenlerden bahseden ayetler cezâletli ve sert bir üsluba sahip iken insanları tehdit eden ayetlerden sonra inananları müjdeleyen ayetlerde yumuşak ve rikkatli bir üsluba geçilmiştir. Sözler, nazik, tatlı, sevecen ve şefkat dolu bir üslupla ifade edildiği için, adeta olayları kendi gözlerinizle izliyormuşsunuz gibi bir his uyandırır. Bu nazik ve güzel üslup insanları inanmaya ve eyleme geçmeye teşvik eder, çünkü zamanın geçmesinden önce inanıp amel etmeleri gerektiğini hatırlatır.¹⁶⁰

Abdullah Hasan'ın Kuran'ı Kerim'de cezâlet bakımından dikkat çektiği diğer ayetler Allah'ın (cc) kendi büyüklüğü ve kudretinden bahsettiği şu ayetlerdir:¹⁶¹

وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ ۗ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ (٦٧)

يُشْرِكُونَ (٦٧)

“Onlar Allah'ı hakkıyla tanıyıp bilemediler. Kıyamet günü bütün yeryüzü O'nun tasarrufundadır. Gökler O'nun kudret eliyle dürülmüş olacaktır. O, müşriklerin ortak koşmalarından yüce ve münezzehdir.”¹⁶²

¹⁵⁸ Abdullah Hasan, “Min kadāya'l-belāgati ve'n-naqd: el-cezāletü ve'r-riḳḳah”, *Mecelletü külliyyeti'l-lūgati'l-arabiyye bi'l-menüfiyye* 9/1 (01 Aralık 1989), 508-560.

¹⁵⁹ el-Fecr 89/27-30.

¹⁶⁰ Hasan, “el-cezāletü ve'r-riḳḳah”, 551.

¹⁶¹ Hasan, “el-cezāletü ve'r-riḳḳah”, 558.

وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ ؕ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ (٤٢)

“(Resûlüm!) Sakın, Allah'ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma! Ancak, Allah onları (cezalandırmayı), korkudan gözlerin dışarı fırlayacağı bir güne erteliyor.”¹⁶³

يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ ۚ لَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ ۗ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ۖ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ (١٦)

“O gün onlar (kabirlerinden) meydana çıkarlar. Onların hiçbir şeyi Allah'a gizli kalmaz. Bugün hükümler kimindir? Kahr olan tek Allah'ındır.”¹⁶⁴

وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَهُوَ

شَدِيدُ الْمُحَالِ (١٣)

“Gök gürültüsü Allah'ı hamd ile tesbih eder. Melekler de O'nun heybetinden dolayı tesbih ederler. Onlar, Allah hakkında mücadele edip dururken O, yıldırımlar gönderip onlarla dilediğini çarpar. Ve O, azabı pek şiddetli olandır.”¹⁶⁵

Ayetlerde Allah'ın (cc) kendi kudretine, büyüklüğüne, birliğine, bilgisine ve azabının şiddetli olmasına vurgu yaptığı görülmektedir. Saygı, korku, sakınma gibi duyguları muhatabına veren bu ayetlerde seçilen lafızların anlama uygun olarak cezâletli olduğu görülmektedir. Özellikle (الْقَهَّارِ) kahhar, (تَشْخَصُ) gözlerin dışarı çıkması, (شَدِيدُ الْمُحَالِ) azabı şiddetli gibi kelimelerin manaya uygun olarak cezâleti artıran kelimeler olduğu söylenebilir. Ancak asıl cezâletin lafız-mana uyumu ile sözdeki genel anlamda gerçekleştiğini söylemek daha uygun görünmektedir.

¹⁶² ez-Zümer 39/67.

¹⁶³ İbrahim 14/42.

¹⁶⁴ el-Mü'min 40/16.

¹⁶⁵ er-Ra'd 13/13.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP EDEBİYATINDA CEZÂLET VE RİKKAT

Bu bölümde Arap edebiyatında edebî tenkit ve belagat alanında yazılmış bazı eserlerde, cezâlet ve rikkat terimleriyle ilgili verilen örneklerden bir kısmı ele alınıp incelenecektir.

1. Arap Edebiyatında Şiir Tenkidine Kısa Bir Bakış

Arap dili ve edebiyatında eleştiri kelimesine karşılık olarak daha çok nakd, bazan da intikâd, tenakkud kelimeleri kullanılır. Nakd sözlükte “madeni paranın gerçeğini sahtesinden ayırmak, sözün güzel ve kusurlu yanlarını ortaya koyup açıklamak” anlamlarına gelir.¹⁶⁶

Klasik Arap tenkidinin, İslâm öncesi dönemde basit ve sade bir şekilde icrâ edildiği görülmektedir. Bu dönemde tenkit, fikrî olarak bir temele dayandırılmaksızın, basit, sade, hissî ve zevk alma verme gayesiyle şiir ve şairler üzerine yapılan yorumlardan ibaretti. Sadru'l-İslam Dönemi’nde Kur’ân’ın inkârcılara benzeri bir metin getirmeleri şeklindeki meydan okuması, nazmı, belagati, edebî sanatların icrası, gibi konularda gerçekleştirdiği tarihî etki, edebî tenkidi daha değerli hale getirmiştir. Emeviler Dönemi’nde edebiyata ve şairlere verilen önem ve teşvik, tenkidin gelişmesini hızlandırmıştır. Abbasiler Dönemi’nde tenkit, müstakil bir ilim haline gelmiştir. Edebî tenkit teori ve kuralları belirlenmiş, bu alanda çok sayıda eserler kaleme alınmıştır. Bu dönemde belagat kavramları edebî tenkit içerisinde ele alınmıştır. Ayrıca bu dönemde şiir sirkati (şairlerin başkalarına ait beyitleri kendilerine atfetmeleri) konusu da edebî tenkit kapsamına dâhil edilmiştir.¹⁶⁷

2. *Ṭabaḳâtü fuḥûli’ş-şu ‘arâ’* ve Cezâlet Terimi

Arap edebiyatında edebî tenkit alanında yazılan ilk müstakil eserlerden biri İbn Sellâm el-Cumaḥî el-Basrî’ye (ö. 231/846 [?]) aittir. *Ṭabaḳâtü fuḥûli’ş-şu ‘arâ’* isimli bu eserde İbn Sellâm el-Cumaḥî edebiyat ve şiire dair yaptığı tenkit ve değerlendirmeleri

¹⁶⁶ Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muḥîṭ*, 322; Rahim Er, “Tenkit”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Haziran 2023).

¹⁶⁷ M. Akif Özdoğan, “Klasik Arap Edebî Tenkidine Genel Bir Bakış”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (07 Mayıs 2015), 25.

ile bu alana önemli katkılar sağlamıştır. Câhiliye Dönemi ve İslâmî dönem olarak ikiye ayırdığı Arap edebiyatı hakkında farklı eserlerde dağınık olarak bulunan bilgileri derlemiş, onlara yeni bilgi ve görüşler eklemiş, şiir tenkidinde esas alınacak ölçüleri tespit etmiştir.¹⁶⁸

Ṭabaḳâtü fuḥûli 'ş-şu 'arâ' adlı eserinde İbn Sellâm, Aḥṭal (ö. 92/710) ve Cerîr'e (ö. 110/728) ait iki beyit karşılaştırmaktadır. Cerîr'e ait olan beyit şu şekildedir:

أَلَسْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطَايَا وَأَنْدَى الْعَالَمِينَ بُطُونَ رَاحٍ
“Bineklere binenlerin en iyisi siz değil misiniz ve elleriniz
âlemlere karşı çok cömerttir.”

Aḥṭal'a ait olan beyit ise şu şekildedir:

وَأَعْظَمُ النَّاسِ أَخْلَامًا إِذَا قَدَرُوا شَمْسُ الْعِدَاوَةِ حَتَّى يُسْتَقَادُوا هُمُ
“Düşmanlığın güneşi onlara boyun eğilinceye kadardır. Ve
kıymet verdikleri zaman insanların en cömerdi olurlar.”

İbn Sellâm bu iki beyit hakkında şöyle demektedir:

فَقُلْتُ: بَيْتُ جَرِيرٍ أَحْلَى وَأَسْوَرُ، وَبَيْتُ الْأَحْطَلِ أَجْزَلُ وَأَرْزَنُ.

“Dedim ki: Cerîr'in beyti daha tatlı ve daha akıcı, Aḥṭal'ın beyti ise daha cezâletli ve daha heybetlidir.”¹⁶⁹

İbn Sellâm'ın Cahiliye Dönemi şairlerinden Nâbiğa ez- Zübÿânî hakkındaki değerlendirmesi ise şöyledir:

كَانَ أَحْسَنَهُمْ دِيَابَجَةَ شِعْرٍ وَأَكْثَرَهُمْ رَوْنَقَ كَلَامٍ وَأَجَزَهُمْ بَيِّنًا كَأَنَّ شِعْرَهُ كَلَامٌ لَيْسَ فِيهِ تَكَلُّفٌ

“Onlar arasında şiirin en güzel dokusuna sahip olanı, konuşmanın en çekici olanı ve beyti en cezâletli olanıydı. Şiiri sanki zorlama olmayan bir konuşmaydı.”¹⁷⁰

3. *Kitâbü 'ş-Şinâ 'ateyn 'de Cezâlet Örnekleri*

Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009) , *Kitâbü 'ş-Şinâ 'ateyn* isimli eserinde nazım ve nesrin usul ve kaidelerini ele almıştır. Ebû Hilâl cezâlet kelimesini sözün kolay olmaması, günlük konuşma dilinden daha üst düzeyde olması anlamında

¹⁶⁸ Zülfikar Tüccar, “İbn Sellâm el-Cumahî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Mayıs 2023).

¹⁶⁹ Muhammed b. Sellâm Cumahî, *Ṭabaḳâtü fuḥûli 'ş-şu 'arâ'*, nşr. Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'n-nahda, 1953), 1/494.

¹⁷⁰ Cumahî, *Ṭabaḳâtü fuḥûli 'ş-şu 'arâ'*, 1/56.

kullanmaktadır. O'na göre bir söz çok anlaşılır ve basit ifadelerden meydana geliyorsa o sözde hayır yoktur.¹⁷¹ Buna örnek olarak şu beyitleri paylaşmaktadır:

- 1 يَا رَبِّ قَدْ قَلَّ صَبْرِي وَصَاقَ بِالْحَبِّ صَدْرِي
2 وَاشْتَدَّ شَوْقِي وَوَجِدِي وَسَيِّدِي لَيْسَ يَدْرِي
3 مُعْفَلٌ عَنْ عَدَائِي وَلَيْسَ يَرْحَمُ صَرِي
4 إِنْ كَانَ أَعْطَى اصْطَبَارًا فَلَسْتَ أَمْلِكُ صَرِي
5 أَنَا الْفِدَا لِعَزَائِلِ دَنَا فَقَبَّلَ نَحْرِي
6 وَقَالَ لِي مِنْ قَرِيبٍ يَا لَيْتَ بَيْنُكَ قَبْرِي

1 Ey Rabbim, sabrım azaldı. Sevgi sebebiyle göğsüm sıkıştı.

2 Özlemim ve arzum arttı. Efendim anlamıyor.

3 Ahımı duymuyor. Acıma merhamet etmiyor.

4 Eğer biraz daha dayanma gücü verdiyse sabrım artık sahip değilim.

5 Ben bir ceylana fedayım. Yanıma yaklaştı ve boynumu öptü

6 Ve bana yakından şöyle dedi: "Keşke evin mezarım olsa"¹⁷²

Cezâletli sözün de iyisi ve kötüsü olduğunu söyleyen Ebû Hilâl'e göre sözün cezâletli ve seçkin olanı, genel halkın günlük konuşmalarda kullanmadığı lafızlarla sağlanır. Ancak insanların geneli onu duyduğunda anlar. Cezâletli ve seçkin söze örnek olarak Abbasi Dönemi şairlerinden Müslim'in şu beyitlerini örnek olarak vermektedir:

- 1 وَرَدَنَ رُوقَ الْفَضْلِ فَضْلِ بْنِ جَعْفَرٍ فَحَطَّ الشَّاءَ الْجَزَلَ نَائِلُهُ الْجَزَلُ
2 بِكَفِّ أَبِي الْعَبَّاسِ يُسْتَمَطَّرُ الْغَنَى وَتُسْتَنْزَلُ النُّعْمَى وَيُسْتَرْعَفُ النَّصْلُ

1 Fazl bin Cafer'in faziletli avlusuna girdiler ve O'na bolluğu hak eden bol övgü sundular.

2 Ebu'l Abbas'ın eliyle zenginlik yağdırılır, nimetler indirilir ve kılıç kaldırılır.¹⁷³

Ebû Hilâl'in cezâletli ve anlaşılır söz için verdiği bir diğer örnek, Emevî Dönemi şairlerinden Mürâr'a ait şu beyitlerdir:

¹⁷¹ Askerî, *Kitâbü 'ş-Şinâ'ateyn*, 64.

¹⁷² Askerî, *Kitâbü 'ş-Şinâ'ateyn*, 64.

¹⁷³ Askerî, *Kitâbü 'ş-Şinâ'ateyn*, 65.

1 لَا تَسْأَلِي الْقَوْمَ عَن مَالِي وَكَثْرَتِهِ قَدْ يَشْتُرُ الْمَرْءُ يَوْمًا وَهُوَ مُحْمُودٌ

2 أَمْضِي عَلَى سُنَّةٍ مِّنْ وَالِدِي سَلَفْتُ وَبِي أَرْوَمْتِي مَا يَنْبُثُ الْعُودُ

1 Başkalarına malım ve zenginliğim hakkında sorma. İnsan övülür durumdayken bir gün malı azalabilir.

2 Babamın bıraktığı bir yolda yürürüm. Onun asaletinde odun yetişmez.

Nesirde de cezâlet bulunabileceğini söyleyen Ebû Hilâl, cezâletli konuşmaya örnek olarak tabiin âlimlerinden Şa‘bî’nin, Haccâc’ın huzurunda kendisini affettirmek için yaptığı konuşmadan bir bölüm nakletmektedir. Emevîlere karşı isyan eden İbnü’l-Eş‘as’a destek verdiği için yakalanıp Haccâc’ın huzuruna getirilen Şa‘bî bu konuşmadan sonra idam edilmekten kurtulmuştur. Şa‘bî zor durumda olduğunu ve pişmanlığını şu şekilde dile getirmiştir:

أَجْدَبَ بِنَا الْجَنَابِ ، وَأَحْزَنَ بِنَا الْمَنْزَلِ ، وَاسْتَحْلَسْنَا الْحَذْرُ ، وَاکْتَحَلْنَا السَّهْرُ ، وَأَصَابَتْنَا فِتْنَةٌ لَمْ نَكُنْ فِيهَا بَرَّةً

أَتَقِيَاءَ ، وَلَا فَجْرَةَ أَقْوِيَاءَ .

“Mahallemiz kuraklaştı, evimizde üzüntüye düştük, korkuya mahkûm olduk, uykusuz kaldık. Bir fitne bizi yakaladı ki, biz onda ne takva sahibi masumlar, ne de günahkâr güçlüler olabildik”¹⁷⁴

Ebû Hilâl’e göre bir sözün kaliteli olması için yani edebî değer taşıması için anlamının güzel olması yeterli değildir. Eğer bir söz değersiz basit lafızlardan oluşuyorsa anlamı faziletli olsa bile merduttur. Ebû Hilâl’in bunun için verdiği örneklerden biri şairini belirtmediği şu beyittir:

لَمَّا أَطَعْنَاكُمْ فِي سُحْطِ خَالِقِنَا لَا شَكَّ سَلَّ عَلَيْنَا سَيْفَ نِقْمَتِهِ

“Yaratıcımızın gazabını çekecek işlerde size itaat edersek şüphe yok ki azabının kılıcını bize çeker”¹⁷⁵

Ebû Hilâl’e göre anlamı güzel olduğu halde edebî olarak güzel olmayan şiire bir diğer örnek şu beyitlerdir:

¹⁷⁴ Askerî, *Kitâbü ‘ş-Şinâ‘ateyn*, 67.

¹⁷⁵ Askerî, *Kitâbü ‘ş-Şinâ‘ateyn*, 67.

1 أَرَى رِجَالًا بِأَدْنَى الدِّينِ قَدْ قَنَعُوا وَمَا أَرَاهُمْ رَضُوا فِي العَيْشِ بِالدُّونِ
2 فَاسْتَعْنِ بِالدِّينِ عَن دُنْيَا المُلُوكِ كَمَا اسْتَعْنَى المُلُوكُ بِدُنْيَاهُمْ عَنِ الدِّينِ

1 Bazı insanları en düşük düzeydeki dinle yetinmiş görüyorum.
Ve onları, dünya yaşamından aşağı şeylerle razı görmüyorum.
2 Krallar dünyalarıyla dinlerini terk ettikleri gibi sen de kralların dünyasından din ile vazgeç.¹⁷⁶

Ebü Hilâl konuyla ilgili son olarak, sözü cezâletli hale getirme adına anlamı bilinmeyen kelimelerin fazla kullanılmasını eleştirmektedir. Bu durumda sözün fasih olmayacağını ve bundan kaçınılması gerektiğini söylemektedir.¹⁷⁷

4. İbnü'l-Eşîr'de Cezâlet ve Rikkat

Şiir tenkidi açısından cezâlet ve rikkat kavramları hakkında en geniş açıklamalar İbnü'l-Eşîr'in (ö. 637/1239) *el-Meşelü's-sâ'ir fî edebî'l-kâtib ve's-şâ'ir* eserinde karşımıza çıkmaktadır. Fesahat ile ilgili olarak lafızlarda tenafür meselesini ele alan İbnü'l-Eşîr cezâletin özellikle Cahiliye Dönemi şiirinde bulunduğunu belirtmektedir. Cahiliye şairlerinin anlamı bilinmeyen kelimeleri daha çok kullandıklarını bu kelimelerden bazılarının kullanımı az olmakla beraber duyulduğu zaman hoşlanılmayan, kulağı tırmalayan ve zevk vermeyen kelimeler olduğunu bunun da fesahate zarar verdiğini belirtmektedir. Cahiliye Dönemi şiirinde şairler özellikle şiirde cezâleti artırmak için günlük konuşma dilinde az kullanılan kelimeleri kullanmakta idiler. Yani daha az kullanılan kelimeleri şiirlerini daha kuvvetli hale getirmek için tercih ediyorlardı. Bu az kullanılan kelimelerin bir kısmı şiir için kabul edilir olsa da bazı garip olan ancak aynı zamanda da kulağa hoş gelmeyen lafızlar, Cahiliye Dönemi şiiri için de bir ayıptı. Konuyla ilgili İbnü'l-Eşîr'in verdiği örneklerden biri Cahiliye Dönemi şairlerinden Tebbeta Şerran (ö. 540 m.) lakaplı şaire ait olan şu beyitlerdir:¹⁷⁸

يَظَلُّ بِمَوْمَاتٍ وَيُمْسِي بِعَيْرِهَا
جَحِيشًا وَيَعْرُورِي ظُهُورَ المَهَالِكِ

“Gündüz bir çöldedir geceyi bir başka çölde geçirir. Tek başına, tehlikelerin üstüne doğru eğersiz biner ata.”

¹⁷⁶ Askerî, *Kitâbü's-Şinâ'ateyn*, 67.

¹⁷⁷ Askerî, *Kitâbü's-Şinâ'ateyn*, 67.

¹⁷⁸ İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü's-sâ'ir*, 1/181.

İbnü'l-Eşîr, *Teebbeta Şerran*'ı iki sebepten dolayı ayıplamaktadır. İlk olarak kulağa hoş gelmeyen, garip bir kelime olan (جحيش) kelimesini kullanmıştır. Diğer ayıbı ise bu kelimenin yerine koyabileceği ve şiirin veznine uygun olan (فريد) kelimesi olduğu halde onu kullanmamasıdır. Ebû Temmam'ın şu beytinin ise Teebbeṭa Şerran'ın beytinden daha çirkin olduğunu söyler:¹⁷⁹

قَدْ فُلْتُ لَمَّا أَطْلَحَمَ الْأَمْرُ وَأَنْبَعَثَتْ
عَشْوَاءُ تَالِيَةً غَبَسًا دَهَارِيَسَا

Zorluklar şiddetli hale geldiğinde şöyle dedim: Peş peşe karanlık, bulanıklık, talihsizlik yayıldı.

İbnü'l-Eşîr'e göre (اطلحَمَ) ve (دهاريس) kelimeleri hem anlamı bilinmeyen hem de işitildiğinde zevk vermeyen, kulağa kaba gelen kelimelerdir.

İbnü'l-Eşîr'in garip ve hoş olmayan kelimeler ile ilgili verdiği bir diğer örnek Mütenebbî'nin şu beytidir:¹⁸⁰

جَفَحْتُ وَهُمْ لَا يَجْفَحُونَ بِمَا بِهِمْ
شِيمٌ عَلَى الْحَسْبِ الْأَعْرَى دَلَائِلُ

O kibirlendi. Hâlbuki onlar hiçbir zaman bu huylarıyla iftihar etmezler. Onlarda asil soya delalet eden bazı huylar vardır.

Bu beyitle ilgili olarak İbnü'l-Eşîr, Mütenebbî'nin kullandığı (جَفَحْتُ) kelimesi yerine aynı anlama gelen (فخرت) kelimesinin daha uygun olacağını ve bu kelimenin şiirin veznine de uygun olduğunu söyleyerek Mütenebbî'yi (ö. 354/965) eleştirmektedir.¹⁸¹

İbnü'l-Eşîr'in eleştirdiği sözcükler, alternatifi bulunan, garip olan ve kulağa hoş gelmeyen kelimelerdir. Garip kelimelerin hepsi için bu durumun geçerli olmadığını belirten İbnü'l-Eşîr garip olmakla birlikte güzel olan kelimelerin kullanılmasında bir sakınca görmemektedir. Garip olan ve çirkin olan kelimelerin kullanımında Cahiliye Dönemi şairleri bile kınanmakta iken, çöldeki göçebe hayatının terk edilip, şehir hayatına geçildikten sonraki medeni dönemde yaşayan şairlerin bu tarz kelime kullanmalarının daha şiddetli kınanacağını söylemektedir.¹⁸²

¹⁷⁹ İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü 's-sâ'ir*, 1/181.

¹⁸⁰ Bolelli, *Belagat Arap Edebiyatı*, 18.

¹⁸¹ İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü 's-sâ'ir*, 1/182.

¹⁸² İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü 's-sâ'ir*, 1/182.

İbnü'l-Eşîr'e göre şiirde bir kelimenin garip olması başlı başına o şiirin fesahatine zarar vermez. Bazı garip kelimeleri hasen olarak adlandıran İbnü'l-Eşîr kulağa hoş gelen güzel kelimelerin anlamı çok bilinmese de şiirdeki fesahate zarar vermeyeceğini ifade etmektedir. Bu durumun nesir veya hutbeler için geçerli olmadığını şiire has bir durum olduğunu belirtmektedir. Ancak bazılarının kendisine ait bu görüşü kabul etmeyeceklerini bunun sebebi olarak da bu kişilerin cahil veya şiir zevkine sahip olmayan insanlar olduğunu söylemektedir. Bununla ilgili İbnü'l-Eşîr'in verdiği örneklerden biri, Bişr b. 'Avâne'nin bir aslanla karşılaşmasını tasvir ettiği şu beyitlerdir:

1 وَأَطَلْتُ الْمُهَنْدَ عَنِّ يَمِينِي فَقَدَّ لَهُ مِنَ الْأَضْلَاعِ عَشْرًا

2 فَحَرَّ مُضْرَجًا بِدَمٍ كَأَنِّي هَدَمْتُ بِهِ بِنَاءً مُشْمَخِرًا

1 *Ve çıkardım kılıcı sağımdan onunla on tane kaburga kemiği dilimledi.*

2 *Kana bulanmış olarak düştü. Sanki onunla yüce bir binayı yıktım.*¹⁸³

İbnü'l-Eşîr'e göre (مشخر) kelimesinin hutbe veya yazışmalarda kullanılması uygun olmasa da şiirde kullanılması fesahate zarar vermez. Aynı kelimeyi Buhtûrî'de (ö. 284/897) Kisrâ'nın sarayını tasvir eden şu beytinde kullanmaktadır:

مُشْمَخِرٌ تَعْلُو لَهُ شَرَفَاتٌ رَفَعَتْ فِي رُؤُوسِ رَضْوَى وَقُدْسُ

*Balkonları öyle yüksektir ki Raḍvâ ve Ḳuds dağlarının zirvelerine ulaşır.*¹⁸⁴

İbnü'l-Eşîr şiirde fesahatin anlaşılması zor lafızlarla olacağını iddia edenleri şu şekilde eleştirmektedir:

وَقَدْ رَأَيْتُ جَمَاعَةً مِنْ مُدَّعِي هَذِهِ الصِّنَاعَةِ يَعْتَقِدُونَ أَنَّ الْكَلَامَ الْفَصِيحَ هُوَ الَّذِي يُعْرَفُ فَهْمُهُ، وَيُبْعَدُ مُتَنَاوَلُهُ، وَإِذَا رَأَوْا كَلَامًا وَحَشِيًّا غَامِضَ الْأَلْفَاظِ يُعْجَبُونَ بِهِ، وَيَصِفُونَهُ بِالْفَصَاحَةِ، وَهُوَ بِالضَّدِّ مِنْ ذَلِكَ؛ لِأَنَّ الْفَصَاحَةَ هِيَ الظُّهُورُ وَالْبَيَانُ، لَا الْعُمُوضُ وَالْحَفَاءُ. وَسَابِقٌ لَكَ مَا تَعْتَمِدُ عَلَيْهِ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ، فَأَقُولُ: الْأَلْفَاظُ تُنْفَسِمُ فِي الْإِسْتِعْمَالِ إِلَى جَزَلَةٍ وَرَقِيقَةٍ، وَلِكُلِّ مِنْهُمَا مَوْضِعٌ يُحْسِنُ اسْتِعْمَالَهُ فِيهِ. فَالْجَزِيلُ مِنْهَا يُسْتَعْمَلُ فِي وَصْفِ مَوَاقِفِ الْحُرُوبِ، وَفِي قَوَارِعِ التَّهْدِيدِ وَالتَّخْوِيفِ، وَأَشْبَاهِ ذَلِكَ. وَأَمَّا الرَّقِيقُ مِنْهَا فَإِنَّهُ يُسْتَعْمَلُ فِي وَصْفِ الْأَشْوَاقِ، وَذِكْرِ

¹⁸³ İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü 's-sâ'ir*, 1/183.

¹⁸⁴ İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü 's-sâ'ir*, 1/183.

أَيَّامَ الْبَعَادِ، وَفِي اسْتِجْلَابِ الْمَوَادِّاتِ، وَمُلَايِنَاتِ الْإِسْتِعْطَافِ، وَأَشْبَاهِ ذَلِكَ. وَلَسْتُ أَغْنِي بِالْجَزِيلِ مِنَ الْأَلْفَاظِ أَنْ يَكُونَ وَحْشِيًّا مُتَوَعِّرًا، عَلَيْهِ عَنَجِيهَةٌ الْبِدَاوَةِ، بَلْ أَغْنِي بِالْجَزِيلِ: أَنْ يَكُونَ مَتِينًا عَلَى عَدُوِّبِهِ فِي الْفَمِّ، وَلَدَادَاتِهِ فِي السَّمْعِ، وَكَذَلِكَ لَسْتُ أَغْنِي بِالرَّقِيقِ: أَنْ يَكُونَ رَكِيكًا سَفْسَفًا، وَإِنَّمَا هُوَ اللَّطِيفُ الرَّقِيقُ.

“Bu sanatta bazı iddia sahipleri gördüm ki onlar fasih sözle ilgili olarak, sözün anlaşılması zor ve elde edilmesi kolay olmadığı zaman fasih olacağını düşünüyorlar. Eğer bilinmeyen ve anlaşılması zor bir söz görürlerse, ondan hoşlanırlar ve onu fasih söz olarak nitelendirirler, oysa durum tam tersidir; fesahat, açıklık ve anlaşılabilirlik ile ilgilidir, gizemli ve anlaşılması zor bir sözle alakası yoktur. Bu konuda sana dayanak olacak şeyi açıklayacağım: Lafızlar kullanımında cezâletli ve rikkatli olarak ikiye ayrılır ve her biri için uygun kullanılabilecek yerler vardır. Cezâletli olanlar, savaş durumlarının, tehdit ve korkutma gibi durumların tarifinde ve benzeri yerlerde kullanılır. Rikkatli olanlar ise hasreti dile getirmek, ayrılık günlerini hatırlatmak, sevgiyi ve şefkati ifade etmek ve benzeri durumlarda kullanılır. Cezâletli kelimelerin kullanımında, bilinmeyen veya kaba kelimeler olmamalıdır, ancak kuvvetli olmakla birlikte, söylemesinde tatlılık ve işitildiğinde hoşla gidecek şekilde olmalıdır. Rikkatli kelimelerin kullanımında da, zayıflık ve bayağılık olmamalıdır, ancak zarif ve narin olmalıdır.”¹⁸⁵

Cezâlet ve rikkat ile ilgili Kur’ân’dan bazı ayetleri örnek gösteren İbnü’l-Esîr daha sonra Cahiliye Dönemi’nde şairlerin, nesirde de cezâlet ve rikkate uygun olarak lafızlarını özenle seçtiklerini dile getirmektedir. Buna örnek olarak Kabîsa b. Naîm ile muallaka şairlerinden İmruülkays arasında gerçekleşen diyalogu örnek olarak vermektedir. Esedoğulları, Kinde kabilesinin lideri olan İmruülkays’ın babasını bir isyanda öldürmüştü. Bunun üzerine katilleri affetmesi için Kabîsa b. Naîm’i arabuluculuk yapmak üzere İmruülkays’a gönderdiler. Ancak İmruülkays diyeti kabul etmeyip onlarla savaşacağını şu şekilde bildirmiştir:

لَقَدْ عَلِمْتُ الْعَرَبُ أَنَّهُ لَا كُفْءَ لِحُجْرٍ فِي دَمٍ، وَإِنِّي لِنِ اعْتَاضَ بِهِ جَمَالًا وَلَا نَاقَةً فَأَكْتَسَبَ بِهِ سُبَّةَ الْأَبَدِ وَقَتَّ الْعَضُدِ وَأَمَّا النَّظْرَةُ فَقَدْ أُوجِبَتْهَا الْأَجِنَّةُ فِي بَطُونِ أُمَّهَاتِهَا، وَلَنْ أَكُونَ لِعَطْبِهَا سَبَبًا، وَسَتَعْرِفُونَ طَلَائِعَ كِنْدَةَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ تَحْمِلُ فِي الْقُلُوبِ حَقًّا، وَفَوْقَ الْأَسِنَّةِ عِلْقًا،

¹⁸⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Meşelü’s-sâ’ir*, 1/185.

“Arap bilir ki hiçbir suç kan dökmeye denk değildir. Ve ben kesinlikle devamlı utancı, gücün gitmesini erkek veya dişi bir deve karşılığında kabul etmeyeceğim. (Barış ile ilgili) Görüşe gelince o annelerinin karnındaki ceninlerin gerektirdiği gibidir. Onların helakine sebep olmayacağım. Bundan sonra kalplerinde öfke ve mızrakların üstünde kan taşıyan Kinde'nin öncülerini tanıyacaksınız”¹⁸⁶

İbnü'l-Esîr, bu iki adamın konuşmasını Cahiliye Dönemi'nde de şairlerin sözünün anlaşılır olduğunu göstermek için paylaşmaktadır. Onların anlamı bilinmeyen kelimeleri az kullandıklarını, sözlerinin fasih olduğunu, sözlerinin cezâletli olmakla birlikte şaşırtıcı derecede akıcı ve tatlı lafızlardan oluştuğunu söylemektedir. Şiirlerinde, anlaşılması zor sözcüklerin sayısının akıcı sözcüklere oranla az olduğunu iddia etmektedir. Cahiliye Dönemi'nden cezâletli olmakla beraber akıcılığı ve tatlılığı kaybetmeyen şiire örnek olarak Semev'el b. Âdiyâ'nın (ö. 560 m.) fahriye türündeki şu şiirini paylaşmaktadır:¹⁸⁷

1	إذا المرء لم يُدْنَسِ مِنَ اللُّؤْمِ عِرْضُهُ	فَكُلُّ رِدَاءٍ يَرْتَدِيهِ جَمِيلٌ
2	وَإِنْ هُوَ لَمْ يَحْمِلْ عَلَى النَّفْسِ ضَمِيمَهَا	فَلَيْسَ إِلَى حُسْنِ التَّنَاءِ سَبِيلٌ
3	ثُعْبُونًا أَنَا قَلِيلٌ عَدِيدُنَا	فَقُلْتُ لَهَا إِنَّ الْكِرَامَ قَلِيلٌ
4	وَمَا صَرْنَا أَنَا قَلِيلٌ وَجَارُنَا	عَزِيزٌ وَجَارُ الْأَكْثَرِينَ ذَلِيلٌ
5	يُقَرِّبُ حُبُّ الْمَوْتِ آجَالَنَا لَنَا	وَتُكْرَهُهُ آجَاهُمْ فَتَطَوَّلُ
6	وَمَا مَاتَ مِنَّا سَيِّدٌ حَتْفَ أَنْفِهِ	وَلَا طَلَّ مِنَّا حَيْثُ كَانَ قَتِيلٌ
7	فَتَحْنُ كَمَا فِي الْمَزْنِ مَا فِي نِصَابِنَا	كَهَامٌ وَلَا فِينَا يُعَدُّ بَحِيلٌ
8	وَتُنَكِّرُ إِنْ شِئْنَا عَلَى النَّاسِ قَوْلَهُمْ	وَلَا يُنَكِّرُونَ الْقَوْلَ حِينَ نَقُولُ
9	إِذَا سَيِّدٌ مِنَّا خَلَا قَامَ سَيِّدٌ	فَقَوْلٌ لِمَا قَالَ الْكِرَامُ فَعُولٌ
10	وَأَيَّامُنَا مَشْهُورَةٌ فِي عَدُونَا	لَهَا عُرٌّ مَعْلُومَةٌ وَحُجُولٌ
11	وَأَسْيَافُنَا فِي كُلِّ شَرْقٍ وَمَغْرِبٍ	بِهَا مِنْ قِرَاعِ الدَّارِعِينَ فُلُولٌ
12	مُعَوَّدَةٌ أَلَا تُسَلَّ نِصَالُهَا	فَتُنْعَمَدُ حَتَّى يُسْتَبَاحَ قَبِيلٌ
13	سَلِي إِنْ جَهِلَتِ النَّاسَ عَنَّا وَعَنْهُمْ	فَلَيْسَ سِوَاءَ عَالَمٍ وَجَهْلٍ

1 Eğer birisi itibarını lekelemediyse, giysileri güzeldir her ne giyerse.

2 Ve eğer kişi nefesine zulmetmediyse, övgüye giden yol yoktur ona.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Meşelü's-sâ'ir*, 1/188.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Meşelü's-sâ'ir*, 1/189.

3 Bize az olduğumuz söylenir, ama dedim ki asil olanlar zaten azdır.

4 Ve bizim az olmamızda zarar yok, bizim komşularımız aziz, birçoklarının zelildir.

5 Ölüm sevgisi ecellerimizi bize yaklaştırır, ecelleri sevmez onu ve (ömrü) uzar.

6 Bizim aramızdan hiçbir efendi eceliyle ölmedi. Ve bizden biri ortaya çıkarsa orada öldürülenler olur.

7 Biz yağmurlu havalarda yağmur gibiyiz, gücümüz körelmez, bizde cimri olmaz.

8 Dilersek, insanların sözlerini inkâr ederiz, fakat söyledığımız zaman sözümüzü inkâr etmezler.

9 Eğer bir efendi aramızdan ayrılırsa, onun yerine bir diğeri gelir, asil kişi, söz verdiği zaman sözünü tutar.

10 Düşmanlarımız arasında günlerimiz ünlüdür, alını ve ayağı beyaz atların tanındığı gibi.

11 Kılıçlarımız her batıda ve doğuda bulunur, zırhlılara vurmaktan dolayı çentikleri vardır.

12 Keskin kılıçlarımız çekilirse kınından, sadece öldürülen bir düşmanın ardından kınına konulur.

13 Bizi bilmiyorsan insanlara sor. Bilenle bilmeyen eşit değildir.

İbnü'l-Eşîr'e göre içerdiği cezâlet bakımından bu şiir demir kadar serttir. Ancak anlaşılabilirliği ve tatlılığı kaybetmemiştir. Ayrıca nezâketi kaybetmemiş olup, kabalık içermemektedir.¹⁸⁸

İbnü'l-Eşîr rikkatli şiire örnek olarak ise Emevi dönemi şairlerinden Urve bin Üzeyne'ye ait olan şu şiiri, neredeyse incelikten eriyecek diyerek paylaşmaktadır.¹⁸⁹

حُلِّقْتُ هَوَاكَ كَمَا حُلِّقْتُ هَوَىٰ لَهَا 1 إِنَّ الَّتِي زَعَمْتُ فُؤَادَكَ مَلَّهَا

بَلْبَاقَةٍ فَأَدَقَّهَا وَأَجَلَّهَا 2 بَيْضَاءُ بَاكَرَهَا النِّعِيمَ فَصَاعَهَا

¹⁸⁸ İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü 's-sâ'ir*, 1/190.

¹⁸⁹ İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü 's-sâ'ir*, 1/190.

3 حَجَبْتُ تَحِيَّتَهَا فُقُلْتُ لِصَاحِبِي مَا كَانَ أَكْثَرَهَا لَنَا وَأَقْلَهَا

4 وَإِذَا وَجَدَتْ لَهَا وَسَاوَسَ سَلْوَةٍ شَفَّعَ الضَّمِيرُ إِلَى الْفَوَادِ فَسَلَّهَا

1 Kalbinin kendisinden bıktığını zanneden o seni, sen de onu sevmek için yaratıldınız.

2 Aydınlık ilk o'na gelir, nimetler ona yetenek katar. Onu daha değerli ve daha güzel kılar.

3 Selamını esirgedi ve arkadaşşıma dedim ki: Bizim için çoğu da azı da olmadı.

4 Eğer bunun için bir avuntu bulursan, vicdan kalbe aracı olur ve onu teselli eder.

İbnü'l-Eşîr Kays b. el-Mülevvah'a (ö. 70/690) ait şu beyitleri eserinde rikkatli şiir örneği olarak paylaşmaktadır:¹⁹⁰

1 أَقُولُ لِصَاحِبِي وَالْعَيْسُ تَهْوِي بِنَا بَيْنَ الْمُنِيقَةِ فَالضَّمَامِ
2 تَمْتَعُ مِنْ شَمِيمِ عَرَارِ نَجْدٍ فَمَا بَعْدَ الْعَشِيَّةِ مِنْ عَرَارِ
3 أَلَا يَا حَبْدًا نَفْحَاتُ نَجْدٍ وَرَيًّا رَوْضِهِ غَبَّ الْقَطَارِ
4 وَأَهْلُكَ إِذْ يَجِلُّ الْحَيُّ نَجْدًا وَأَنْتَ عَلَى زَمَانِكَ غَيْرَ زَارِ
5 شُهُورٌ يَنْقُضِينَ وَمَا شَعْرُنَا بِأَنْصَافٍ هُنَّ وَلَا سَرَارِ
6 فَأَمَّا لَيْلُهُنَّ فَخَيْرٌ لَيْلٍ وَأَطْيَبُ مَا يَكُونُ مِنَ النَّهَارِ

1 Develer bizi Munife ile Dimar arasında götürürken arkadaşşıma şöyle derim:

2 Necd'in arar çiçeğinin kokularının tadını çıkar. Çünkü akşamdan sonra Arar'dan başka bir şey yok.

3 Necd'in ve yağmur bulutlarından sonra Rayya bahçesinin esintileri ne güzel değil mi?

4 Ailen Necd'i mesken edinirse senin zamanın üzerine usanma yoktur.

5 Aylar geçer de biz ortalarını ve sonlarını hissetmeyiz (Zamanın nasıl geçtiğini anlamayız).

6 Geceleri ise ne de güzeldir. Gündüz olduğundan daha güzeldir.

¹⁹⁰ İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü 's-sâ'ir*, 1/190.

İbnü'l-Eşîr rikkatli şiire ait diğer bir örnek olarak Yezid bin Taseriyye'nin (ö. 126/744) sevgilisi hakkında söylediği şu beyitleri paylaşmaktadır:¹⁹¹

1 بِنَفْسِي مَن لَوْ مَرَّ بَرْدٌ بِنَانِهِ عَلَى كَيْدِي كَانَتْ شِفَاءً أَنَامِلُهُ

2 وَمَن هَابَنِي فِي كُلِّ شَيْءٍ وَهَيْبَتُهُ فَلَا هُوَ يُعْطِينِي وَلَا أَنَا سَائِلُهُ

1 *Parmaklarının serinliği (yanan) ciğerime uğrasa parmakları şifa olana canım kurban olsun.*

2 *Ve her şeyde bana saygı duyana, ona (canımı) veririm ama o bana vermez ve ben isteyecek değilim.*

İbnü'l-Eşîr şiirde anlamı bilinmeyen lafızlardan uzaklaşıp anlaşılır olma ve rikkatli olmayı, şehirleşme ile ilişkilendirmektedir. Özellikle Emevi ve Abbasi Dönemi şairlerinden örnekler veren İbnü'l-Eşîr'e göre çöl şartlarında yaşayan Cahiliyye Dönemi şairlerinin anlamı bilinmeyen lafızlar kullanmaları doğaldır. Ancak onlar “bir ümmetti geldi geçti” diyen İbnü'l-Eşîr fasih şiirin anlaşılır ve kolay olması gerektiğini savunmaktadır. O'na göre Cahiliye Döneminde cezâletli fahr şiirleri daha çok ön planda iken, İslam sonrası dönemde şehirleşme ile birlikte rikkatli gazel ve medih şiirleri ön plana çıkmıştır. İbnü'l-Eşîr konunun daha iyi anlaşılması için bu dönem şairlerinden özellikle gazel ve medih şairleri olan ‘Abbâs b. el-Ahnef (ö. 192/808), Ebû Nüvâs (ö. 198/813), İbn Düreyd (ö. 321/933), Ebü'l-Atâhiye (ö. 210/825 [?]), Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî (ö. 354/965), gibi şairlerin şiirlerinden örnekler vermektedir.¹⁹²

İbnü'l-Eşîr, zayıflık bulunmayan, rikkat ve letafet taşıyan beyitler diyerek abbasi dönemi şairlerinden ‘Abbâs b. el-Ahnef’e ait olan şu beyitleri paylaşmaktadır:

1 يَا فَوْزُ، يَا مَبِينَةَ عَبَّاسٍ قَلْبِي يُفَدِّي قَلْبَكَ الْقَاسِي

2 أَسَأْتُ إِذَا أَحْسَنْتُ ظَنِّي بِكُمْ وَالْحَزْمُ سُوءُ الظَّنِّ بِالنَّاسِ

3 يُغْلِقُنِي شَوْقِي فَأَتِيكُمْ وَالْقَلْبُ مَمْلُوءٌ مِنَ الْيَأْسِ

1 *Ey Fevz, Ey Abbâs'ın arzusu, kalbim katı kalbine feda olsun*

2 *Size olan hüsnü zannımda hata ettim, asıl olan insanlar hakkında suizandır.*

¹⁹¹ İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü 's-sâ'ir*, 1/191.

¹⁹² İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelü 's-sâ'ir*, 1/191-195.

3 Özlemim beni endişelendiriyor ve size geliyorum,
kalbim ise ümitsizlikle doludur.

Cezâlet ve rikkat bakımından son verdiği örnekte ise lafızları insanlara benzeten edebî ifadeler kullanarak konuyu şu şekilde bitirmektedir:

فَاعْلَمْ أَنَّ الْأَلْفَاظَ بَحْرِيٍّ مِنَ السَّمْعِ حَجْرِيٍّ الْأَشْخَاصِ مِنَ الْبَصَرِ. فَالْأَلْفَاظُ الْجَزَلَةُ تُتَحَيَّلُ فِي السَّمْعِ كَأَشْخَاصٍ
عَلَيْهَا مَهَابَةٌ وَوَقَارٌ. وَالْأَلْفَاظُ الرَّقِيقَةُ تُتَحَيَّلُ كَأَشْخَاصٍ ذِي رَمَائَةٍ وَلَيْبِنِ أَخْلَاقٍ وَلَطَافَةِ مَزَاجٍ. وَهَذَا تَرَى الْأَلْفَاظَ أَبِي
تَمَّامٍ كَأَنَّهَا رِجَالٌ قَدْ رَكَبُوا حَيَوتَهُمْ، وَاسْتَأْمَنُوا سِلَاحَهُمْ، وَتَاهَبُوا لِلطَّرَادِ، وَتَرَى الْأَلْفَاظَ الْبَحْرِيَّ كَأَنَّهَا نِسَاءٌ حَسَنَاتٌ
عَلَيْهِنَّ عَالَاتِلٌ مُصَبَّغَاتٌ، وَقَدْ تَحَلَّيْنَ بِأَصْنَافِ الْخُلْيِ، وَإِذَا أَنْعَمْتَ نَظَرَكَ فِيمَا ذَكَرْتُهُ هُنَا قَدْ دَلَّلْتُكَ عَلَى الطَّرِيقِ،
وَضَرَبْتُ لَكَ أَمْثَالَاً مُنَاسِبَةً.

"Anlamalısın ki gözden şahısların aktığı gibi, kelimeler de kulaktan (insanların kalbine) akarlar. Cezâletli lafızlar kulakta heybetli, saygın ve ciddiyetle dolu kişiler olarak hayal edilir. Rikkatli lafızlar ise hoşgörölü, yumuşak huylu ve nazık karakterli insanlar gibi hayal edilir. Ebû Temmâm'ın lafızlarını atlarına binmiş, silahlarını kuşanmış, av hazırlığı yapan savaşçı erkekler gibi görürsün. Buhtürî'nin lafızlarını ise üzerlerinde renkli kolyelerle ve takılarla süslenmiş güzel kadınlar gibi görürsün. Ve eğer bahsettiğim şeylere bakma lütfunda bulunursan, sana yol gösterdim ve konuyla ilgili uygun örnekler verdim."¹⁹³

5. İbn Âşûr'da Cezâlet ve Rikkat Örnekleri

Modern dönemde cezâlet ve rikkat ile ilgili detaylı değerlendirmelere, Tunuslu ilim ve fikir adamı, müfessir, fakih, Arap dili ve edebiyatı âlimi olan İbn Âşûr'un *Şerhu'l-mukaddime fi'l-edebîyye li-şerhi'l-İmâm el-Merzûkî 'alâ dîvâni'l-Hamâse li-Ebî Temmâm* adlı eserinde ulaşmaktayız. Edebiyat âlimlerinin cezâlet kelimesini daha çok lafız seçimi ile ilgili değerlendirmelerinde, zayıf söz karşılığı olarak fasih ve güçlü söz anlamında kullandıklarını, mana ile ilgili olarak ise yumuşak söz karşılığı olarak sert söz anlamında kullandıklarını belirtmektedir. İbn Âşûr şiirde zayıflığın, lafızların manaya uygun olarak seçilmemesi sebebiyle meydana geldiğini söylemektedir.¹⁹⁴ Bununla ilgili olarak, Ebû'l-Atâhiye'ye ait olan şu beyitleri örnek olarak vermektedir;

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Meşelü's-sâ'ir*, 1/195.

¹⁹⁴ İbn Âşûr, *Şerhu'l-mukaddime fi'l-edebîyye*, 114.

- 1 يا عُتْبَ سَيِّدَتِي أَمَا لَكَ دِينُ حَتَّى مَتَى قَلْبِي لَدَيْكَ رَهِينُ
- 2 وَأَنَا الذَّلُولُ لِكُلِّ مَا حَمَلْتَنِي وَأَنَا الشَّقِيُّ الْبَائِسُ الْمِسْكِينُ

1 *Ey Utbe hanım, senin dinin yok mu? Ne zamana kadar kalbim sende rehin?*

2 *Ben boyun eğmiş uysal bir deveyim, bana taşıtacağın her şey için. Ben mutsuz, acınası ve yoksul biriyim.*¹⁹⁵

İbn Âşûr bu beyitlerde bir kaç yönden zayıflık bulunduğunu söylemektedir. İlk olarak beytin anlam olarak boş olduğunu ve seçilen kelimelerin bayağı kelimeler olduğunu söylemektedir. İkinci olarak ise (الشَّقِيُّ) kelimesinin (البَائِسُ) ve (المِسْكِينُ) kelimelerine katkıda bulunmadığını söylemektedir.¹⁹⁶

İbni Âşûr'un cezâletli olmayan yani zayıf söz örneği olarak verdiği diğer bir örnek Ebû Bekr el-Hârizmî'nin (ö. 383/993), Bedüzzamân el-Hemedânî'ye (ö. 398/1008) hitaben söylediği şu beyittir:

- وَإِذَا قَرَضْتُ الشَّعْرَ فِي مِيدَانِهِ لَا شَكَّ أَنْكَ يَا أُخِيَّ تَتَشَقَّقُ
- Eğer alanında şiiir söylersem, şüphesiz ki kardeşim, senin çözülp parçalanacağını bilirim.*¹⁹⁷

İbn Âşûr'a göre bu beyitte şairin, münazara ve tartışmada bulunduğu muhatabına kardeşim diye hitap etmesi cezâleti gidermektedir.¹⁹⁸

İbn Âşûr, rikkat karşılığı olarak cezâleti, sözün kuvvetli ve şiddetli olması olarak açıklamaktadır. Şiirde cezâlete örnek olarak da Eşca' es-Sülemî'nin (ö. 195/811) Harun Reşid'i methettiği şu beyitlerini paylaşmaktadır:

- 1 وَعَلَى عَدْوِكَ يَا ابْنَ عَمِّ مُحَمَّدٍ رَصَدَانِ ضَوْءُ الصُّبْحِ وَالْإِظْلَامِ
- 2 فَإِذَا تَنَبَّهَ رُغْتَهُ، وَإِذَا هَدَا سَلَّتْ عَلَيْهِ سُبُوفُكَ الْأَخْلَامِ

¹⁹⁵ İbn Âşûr, *Şerhu'l-muqaddime fi'l-edebiyeye*, 114.

¹⁹⁶ İbn Âşûr, *Şerhu'l-muqaddime fi'l-edebiyeye*, 114.

¹⁹⁷ İbn Âşûr, *Şerhu'l-muqaddime fi'l-edebiyeye*, 115.

¹⁹⁸ İbn Âşûr, *Şerhu'l-muqaddime fi'l-edebiyeye*, 115.

1 *Ve ey Muhammed'in amcasının oğlu düşmanın için sizi gözetlediği iki vakit vardır: Sabahın ışığı ve karanlık.*

2 *Eğer uyanırsa onu korkutursun, eğer uyuklarsa ona rüyalar senin kılıçlarını çeker.*"¹⁹⁹

İbn Âşûr, rikkat örneği olarak, cezâlet ve rikkati tek beyitte bir araya getiren Cemîl'e (ö. 82/701) ait olan şu beyti örnek olarak vermektedir:

أَلَا أَيُّهَا النَّوَامُ وَيُحْكُمُ هُبُّوَا أَسْأَلُكُمْ هَلْ يَمْتَلُ الرَّجُلَ الْحُبُّ

Ey uyuyanlar, yazık size! Uyanın! Size soruyorum, öldürür mü aşk adamı?

İbn Âşûr edebiyat öncülerinin bu beyitle ilgili olarak yaptıkları değerlendirmeyi aktarmaktadır. Onlara göre; beytin ilk bölümü erkeksi bir cezâlete sahip olup sanki örtüler içinde bir bedevîye benzemektedir. İkinci bölümünde ise kadınsılık ve rikkat vardır. Birinci kısmı cezâletli hale getiren kelime ise (وَيُحْكُمُ) ibaresidir. Buradan anlaşılmaktadır ki bazen tek bir sözcük söze cezâlet kazandırmaya yetmektedir.²⁰⁰

İbn Âşûr son olarak cezâlet ve rikkat ile ilgili değerlendirmelerini şu şekilde özetlemektedir:

"Cezâlet, mersiye ve hamâset şiirleri gibi şiddet gerektiren durumlara yönelik konuşmayı ifade ederken; "rikkat", nesib ve zühd şiirleri gibi naziklik ve zarafet gerektiren durumlara yönelik konuşmayı ifade eder. Cezâlet, manaya bağlı olarak lafızları tanımlayan bir sıfattır. Şairin bu kelimeleri biçimlendirme becerisi, özellikle temsil, mecaz, taklit, benzetme ve bedi' türleri gibi araçları kullanarak anlamları şekillendirme yeteneğiyle ortaya çıkar. Anlamlar konuşmanın bağlamına bağlı olarak gelir, lafızlar ise anlamlara bağlı olarak gelir."²⁰¹

6. Cezâletli Şiir Türlerine Örnek Olarak Fahr ve Hamase Şiirleri

Arap dili ve belagat âlimleri cezâlet teriminden bahsederken özellikle fahr ve hamase şiirlerinde cezâlet bulunduğunu vurgulamaktadırlar. Cahiliye Döneminde ön planda olan bu iki şiir türü cezâlet terimini daha iyi anlamak bakımından önem arz etmektedir.

¹⁹⁹ İbn Âşûr, *Şerhu'l-muqaddime fi'l-edebiyeye*, 115.

²⁰⁰ İbn Âşûr, *Şerhu'l-muqaddime fi'l-edebiyeye*, 115.

²⁰¹ İbn Âşûr, *Şerhu'l-muqaddime fi'l-edebiyeye*, 116.

6.1. Fahr ve Cezâlet

Fahr kelimesi, şairlerin kendilerinden, soy sop, inanç, din, mezhep, güçleri ve yeteneklerinden övünerek söz ettikleri şiir türünü ifade eder. Fahr, genellikle kasidenin bir bölümü olarak medihten sonra yer alır veya müstakil olarak yazılabilir. Şairler, fahrı kullanarak kendisinin veya kabilesinin meziyetlerini, fiziksel özelliklerini, yaşam deneyimlerini ve şiirdeki ustalıklarını övme amacı güderler. Şairler, övünme veya övgü yoluyla cesaret, cömertlik, adalet gibi iyi nitelikleri vurgularken, hicivde ise bu niteliklerin eksik olduğunu ima ederek eleştiri yaparlardı. Fahr, karakterleri, yaşam tarzlarını ve toplumun övünme duygusunu yansıttığı için tarihî bilgilerin korunmasında ve yayılmasında önemli bir rol oynardı. Eski Arap toplumunda şiir, bir tür sihirli güce sahip olduğu düşünülen etkileyici bir araç olarak kabul edilirdi. Şairin dil ve söyleyiş becerisi, hadiseleri değerlendirme yeteneği ve sözlerindeki etkileyicilik, şiiri güçlü bir vasıta haline getirirdi. Bu nedenle şiir, Arapların bilgi ve geleneklerini korumak, tarihî anlatıları yaymak ve büyük işlerini hatırlatmak için kullanılan önemli bir araçtı.²⁰²

Cahiliye Dönemi şiirinde mübalağalı ve sert bir üslup hakimken İslam'ın ilk dönemlerinde övgülerde doğruluk ve gerçekçilik ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak Beşşar b. Bürd (ö. 167/783), Ebû Nüvâs (ö. 198/813) ve Buhtürî (ö. 284/897) gibi bazı şairler eski tarza uygun olarak övünmelerini sürdürdüler.²⁰³ Cahiliye Dönemine ait meşhur fahr örneklerinden biri İmruu'l-Kays'a ait olan şu beyittir:

مَا يُنْكِرُ النَّاسُ مِنَّا حِينَ تَمَلِّكُهُمْ كَانُوا عَبِيدًا، وَكُنَّا نَحْنُ أَرْبَابًا

*İnsanlar, biz onların sahibi iken bizden neyi inkâr ederler,
onlar köleler, biz efendileriz.*²⁰⁴

Muallakât şiirleri, Cahiliye Dönemi Arap edebiyatının zirve şiirleri olarak kabul edilmektedir. Muallakât şairlerinden Tarafe b. el-'Abd'ın kasidesindeki fahr tarzı şiiri, cezâletli şiire güzel bir örnek olarak gösterilebilir. Tarafe kendisini şu şekilde övmektedir:

أَنَا الرَّجُلُ الصَّرْبُ الَّذِي تَعْرِفُونَهُ 1 حَشَّاشٌ كَرَّاسِ الْحَيَّةِ الْمَتَوَقِّدِ

²⁰² İsmail Durmuş, "Fahr- TDV İslâm Ansiklopedisi" (Erişim 14 Temmuz 2023).

²⁰³ Durmuş, "Fahr- TDV İslâm Ansiklopedisi".

²⁰⁴ İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde* (Beyrût: daru'l cîl, 1981), 144.

- 2 فَأَكَيْتُ لَا يَنْفَكُ كَشْحِي بِطَانَةً لِعَضْبٍ رَقِيقٍ الشَّفَرَتَيْنِ مُهَنَّدِ
- 3 حُسَامٍ إِذَا مَا قُمْتُ مُنْتَصِراً بِهِ كَفَى الْعَوْدَ مِنْهُ الْبَدءُ لَيْسَ بِمِعْضَدِ
- 4 أَحِي ثَقَّةً لَا يَنْتَبِي عَنْ ضَرْبِي إِذَا قِيلَ مَهَلًا قَالَ حَاجِرُهُ قَدِّي
- 5 إِذَا ابْتَدَرَ الْقَوْمُ السِّلَاحَ وَجَدْتَنِي مَنِيعاً إِذَا بَلَّتْ بِقَائِمِهِ يَدِي

1 Ben bildiğiniz çevik bir insanım, çok hızlı hareket eden yılanbaşı gibi cesur, öfkeli ve atılanım.

2 Böğrüm, beyaz ve iki tarafı da keskin Hint yapımı kılıca her zaman (kendisini sürekli taşıdığım) astar olsun diye yemin ettim.

3 O öyle bir kılıçtır ki, ne zaman kendisiyle savunmaya girsem birinci vuruşum ikinci vuruşu gerektirmez.

4 Vurduğu yerden geri dönmeyen güvenilir bir kardeşimdir kılıcım. Eğer bu kılıcı kullanana "yeter, vurma" denilse (kılıcın keskin yanı veya kılıcı kullanan kişi) "ben ilk vuruşla zaten işimi gördüm" der.

5 Kabilem silaha sarıldığı zaman, elim kılıcın kabzasına değmeye görsün, benim ne çetin biri olduğumu görürsün.²⁰⁵

Cahiliye Dönemi'nde şairler kendi kabilelerini de övmekteydiler. Şairlerin kabileleri ile övünmesi o kabilenin şanını artıran bir etkiye sahipti. Bu sebeple şiirlerinde cezâlete ve abartılı ifadelerle çokça başvurmaktaydılar. Muallakât şairlerinden 'Amr b. Kulşûm'un kabilesi ile övündüğü şu beyitleri abartılı ve cezâletli şiire örnek olarak verilebilir:

- 1 إِذَا مَا الْمَلِكُ سَامَ النَّاسِ حَسَنَفًا أَبِينَا أَنْ نُقِرَّ الدُّلَّ فِينَا
- 2 مَلَأْنَا الْبِرَّ حَتَّى ضَاقَ عَنَّا وَظَهَرَ الْبَحْرُ مَمْلَأَةً سَفِينَا
- 3 إِذَا بَلَغَ الْفِطَامَ لَنَا وَلِيدٌ تَحْرُّ لَهُ الْجَبَابِرُ سَاجِدِينَ

1 Eğer Hükümdar halka zulüm ile muamele ederse, zillet içinde yaşamayı reddederiz.

²⁰⁵ Mehdî Muhammed Nâsürüddin, *Divanı Tarafe bin Abd* (Beyrût: Dâru'l-İlmiyye, ts.), 27; Ali Eminoglu, *Şekil ve Muhteva Yönünden el-Mu'allakatu's-Seb'* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 94.

2 Karayı öyle doldururuz ki bize dar gelir. Denizleri de gemilerle doldururuz

3 Bizim emzikteki bebeğimiz süttten kesilecek çağa erişince, kimseye baş eğmeyen zorbalara onun önünde secdeye kapanırlar.²⁰⁶

6.2. Hamase ve Cezâlet

Arap edebiyatında kahramanlık şiirlerine hamâse adı verilmektedir. Bu tür şiirlerin gelişmesi her millette görüldüğü gibi Araplar'da da savaşlara bağlı olarak meydana gelmiştir. Cahiliye Dönemi'nde kabileler arasında sık sık savaşlar çıktığı için hamâse şiirleri büyük önem kazanmıştı. Arap edebiyatında Cahiliye Dönemi hamâse şiirlerinin altın çağı olarak kabul edilir. Bu şiirlerde savaş ve intikam duygusunu harekete geçirme, mertlik ve yiğitlik gösterisi, savaş taktikleri, savaş meydanları, zafer ve yenilgi ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir. Ayrıca hamâse şiirleri, şairin kendisi ve kabilesinin savaşçıları ile övünme barındırdığı için medih ve fahr şiirleri ile, savaşta ölenlerin meziyetleri anlatılması bakımından mersiye şiiri ile, düşmanın yerilmesi bakımından ise hiciv şiirleri ile iç içe geçmiş bir şiir türüdür. Bu şiirlerde ön plana çıkan meziyet yiğitlik iken korkaklık en kötü meziyet olarak yerilmektedir.²⁰⁷

Cahiliye Dönemi şairleri içinde hamâse tarzı şiirleri ile temayüz eden şairlerin başında 'Antere b. Şeddâd gelmektedir. Savaş doğası gereği serttir. Bu sertlik savaş ve kahramanlık şiirlerine de doğal olarak yansımıştır.²⁰⁸ 'Antere'nin kahramanlık ve savaş ile ilgili beyitlerinin cezâletli şiir için verilebilecek en güzel örneklerden olduğu görülmektedir. 'Antere savaşçı ve korkusuz kişiliğini şu şekilde ifade etmektedir:

1 وَإِنِّي قَدْ شَرِبْتُ دَمَ الْأَعَادِي بِأَفْحَافِ الرُّؤُوسِ وَمَا رَوَيْتُ

2 فَمَا لِلرَّمْحِ فِي جِسْمِي نَصِيبٌ وَلَا لِلسَّيْفِ فِي أَعْضَائِي قُوْتُ

1 Ben düşmanlarımın kanını kafataslarında içtim ama susuzluğum geçmedi.

²⁰⁶ Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'* (Mektebetü dâri'l-beyân, 2002), 235; Eminoglu, *Şekil ve Muhteva Yönünden el-Mu'allakatu's-Seb'*, 97.

²⁰⁷ İsmail Durmuş, "Hamâse - TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Temmuz 2023).

²⁰⁸ Durmuş, "Hamâse - TDV İslâm Ansiklopedisi".

2 Ne mızrakların bedenimden alacakları bir nasip vardır, ne de kılıçlara bedenimde bir yiyecek.²⁰⁹

‘Antere sevgilisi ‘Able’ye hitap ettiği beyitlerde katıldığı bazı savaşları sert bir üslupla şu şekilde tasvir etmektedir:

قَبَائِلُ غَامِرٍ وَتَيْي كِلَابِ	1 سَلِي يَا عَبَلُ عَنَا يَوْمَ زُرْنَا
خَضِيبُ الرَّاحَتَيْنِ بِأَلَا خِضَابِ	2 وَكَمْ مِنْ فَارِسٍ خَلَيْتُ مُلْقَى
سِنَانُ الرِّمْحِ يَلْمَعُ كَالشَّهَابِ	3 يُجْرِكُ رِجْلَهُ رُعباً وَفِيهِ
وَأَلْفَا فِي الشَّعَابِ وَفِي الهِضَابِ	4 قَتَلْنَا مِنْهُمْ مَائَتَيْنِ حُرّاً

1 Ey ‘Able! Âmir ve Benî Kilâb kabilelerine saldırdığımız günleri bir sor!

2 Onların nice atlısını elleri –kına ile değil- kıpkızıl kanla boyanmış şekilde yere serdim.

3 Korkudan ayakları tir tir titrerken mızrağın ucu onların bedeninde kayan yıldız gibi parlıyordu.

4 Onlardan bin iki yüz özgür savaşçıyı vadilerde ve tepelerde öldürdük.²¹⁰

7. Gazel ve Zühd Şiirlerinde Rikkat

Cezâlet ve rikkat ile ilgili değerlendirmelerde bulunan Arap dili âlimleri özellikle gazel ve zühd şiirlerinde rikkat olduğunu söylemektedirler.

7.1. Gazel ve Rikkat

Arap edebiyatında kasidelerin başında aşktan, sevgiliden söz eden bölümlere “nesîb” adı verilmektedir. Kadına yazılan şiirler daha sonraki dönemlerde müstakil şiir haline gelmiştir. Şairin aşk, sevgili, şarap, bahar gibi coşkulu haller karşısındaki duygularını anlatan şiirlere uzun yahut kısa olsun gazel denilmiştir.²¹¹

²⁰⁹ Hatîb et-Tebrîzî, *Şerh-u Divanı Antere*, thk. Mecîd Tarrâd (Beyrût: Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, 1992), 38; Muharrem Ertaş, *Câhiliye Şairi Antera b. Şeddâd el-Absî ve Divanının Edebî Tahlili* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 135.

²¹⁰ Hatîb et-Tebrîzî, *Şerh-u Divanı Antere*, 37; Ertaş, *Câhiliye Şairi Antera b. Şeddâd el-Absî ve Divanının Edebî Tahlili*, 136.

²¹¹ Halûk İpekten, “Gazel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Temmuz 2023).

Cemîlü Büseyne, rikkatli gazel şiirleri ile ön plana çıkan şairlerin başında gelmektedir. Amcasının kızı Büseyne'ye olan aşkıyla tanınır. Cemîl, Büseyne'ye âşık olmuş ve onunla evlenmek istemiştir ancak Büseyne'nin ailesi buna karşı çıkmıştır. Cemîl, Büseyne hakkında gazel söylemeye devam etmiş ve onunla gizli buluşmalar yapmıştır. Bu yüzden ailesi tarafından şikâyet edilmiş ve ölümle tehdit edilmiştir. Cemîl'in şiirleri, gazel türünün en güzel örneklerinden sayılır ve platonik aşkı işleyen Arap şairleri arasında en çok şöhrete kavuşanlardan biridir.²¹² Cemîl'in rikkatli şiirlerinden bazı örnek beyitler şu şekildedir:

1 هِيَ الْبَدْرُ حُسْنًا وَالنِّسَاءُ كَوَاكِبٌ وَشَتَانٌ مَا بَيْنَ الْكَوَاكِبِ وَالْبَدْرِ

2 لَقَدْ فَضَّلْتَ حُسْنًا عَلَى النَّاسِ مِثْلَمَا عَلَى أَلْفِ شَهْرٍ فَضَّلْتَ لَيْلَةَ الْقَدْرِ

1 O güzellikte aydır ve kadınlarda yıldız gibidir. Ay ve yıldızlar arasında dünyalar kadar fark var.

2 Nasıl ki kadir gecesi bin aya tercih ediliyorsa o da güzellikte insanların en tercih edilenidir.²¹³

1 اِرْحَمْنِي فَقَدْ بَلَيْتُ فَحَسْبِي بَعْضُ ذَا الدَّاءِ يَا بُتَيْنَةُ حَسْبِي

2 لَأَمْنِي فِيكَ يَا بُتَيْنَةُ صَاحِبِي لَا تَلُومُوا قَدْ أَفْرَحَ الْحُبُّ قَلْبِي

3 زَعَمَ النَّاسُ أَنَّ دَائِي طَيِّبِي أَنْتِ وَاللَّهِ يَا بُتَيْنَةُ طَيِّبِي

1 Bana merhamet et, tükendim. Bu derdin bir kısmı bile bana yeter ey Büseyne bana yeter.

2 Arkadaşlarım senin yüzünden beni ayıplıyorlar. Beni ayıplamayın, aşk kalbimde yara açtı.

3 İnsanlar benim derdimin ilacı olduğunu iddia ederler. Vallahi derdimin ilacı sensin ey Büseyne.²¹⁴

7.2. Zühdiyyât ve Rikkat

Vaaz ve nasihat amacıyla söylenen, dünyanın değersiz ve fâni oluşundan, ölümden ve âhiret hayatından bahseden dini şiirlere zühdiyyât adı verilmektedir.²¹⁵ Zühd

²¹² Ali Şakir Ergin, "Cemîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Temmuz 2023).

²¹³ Cemîl b. Ma'mer, *Dîvânu Cemîlu Buseyne* (Beyrût: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 2004), 93; Ayşenur Ögüt, *Arap Şiirinde 'Uzrî Gazel ve Cemîlu Buseyne Dîvânının İncelenmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 93.

²¹⁴ Cemîl b. Ma'mer, *Dîvânu Cemîlu Buseyne*, 36; Ögüt, *Arap Şiirinde 'Uzrî Gazel ve Cemîlu Buseyne Dîvânının İncelenmesi*, 103.

²¹⁵ Erol Yıldız, "Ebü'l-Atâhiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16 Temmuz 2023).

şairleri ile meşhur olan Abbasi Dönemi şairlerinden Ebü'l-Atâhiye (ö. 210/825) için, kolay ve akıcı üslubu ile rikkatli şiirin de en güzel örneklerini ortaya koyduğu söylenilebilir. Ebü'l-Atâhiye'nin tövbe ile ilgili beyitleri şu şekildedir:

1	إِلَهِي لَا تُعَذِّبْنِي فَإِنِّي	مُتَّوِّعٌ بِالَّذِي قَدْ كَانَ مِنِّي
2	وَمَا لِي حِيلَةٌ إِلَّا رَجَائِي	وَعَفْوُكَ إِن عَفَوْتَ وَحُسْنُ ظَنِّي
3	فَكَمْ مِنْ زَلَّةٍ لِي فِي الْبِرَايَا	وَأَنْتَ عَلَيَّ ذُو فَضْلٍ وَمَنْ
4	إِذَا فَكَّرْتُ فِي نَدَمِي عَلَيْهَا	عَضَضْتُ أَنَامِلِي وَقَرَعْتُ سِنِّي
5	يَظُنُّ النَّاسُ بِي خَيْرًا وَإِنِّي	لَشَرُّ النَّاسِ إِن لَمْ تَعْفُ عَنِّي
6	أُجِنُّ بِزَهْرَةِ الدُّنْيَا جُنُونًا	وَأُفِي الْعُمَرِ فِيهَا بِالتَّمَنِّي

1 Allahım! Beni azapla cezalandırma. Evet, daha önceki yaptıklarımı kabul ediyorum.

2 Sen affedersen affedersin. Bunu ummaktan başka bir çarem yok, hüsnü zannım budur.

3 Ne kadar çok hataya düştüm, sen ise bana ihsan ve yardımda bulundun.

4 Bu hatalarımdaki pişmanlığı düşündükçe tırnaklarımı yiyor, dişlerimi sıkıyorum.

5 İnsanlar beni iyi biri zannediyor. Oysa ben, sen affetmezsen, yaratılmışların en kötüsüyüm.

6 Dünya nimetlerine deli oluyorum ve bütün ömrümü temenni ile geçiriyorum.²¹⁶

Ebü'l-Atâhiye'nin zühd hayatını öven, saray hayatını yeren şiirlerinden biri şu şekildedir:

1	رَغِيفٌ حُبْرٍ يَابِسٍ	تَأْكُلُهُ فِي زَاوِيَةٍ
2	وَكُوْزٌ مَاءٍ بَارِدٍ	تَشْرَبُهُ مِنْ صَافِيَةٍ

²¹⁶ Ebu'l-Atâhiye İsmâ'îl b. el-Çâsım, *Dîvânu Ebi'l-Atâhiye* (Beyrût: Daru Sadır, 1961), 375; Metin Parıldı, *Ebu'l-Atâhiye ve Şiiri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 176.

وَعُرْفَةٌ ضَبَّعَةٌ	3	نَفْسُكَ فِيهَا خَالِيَةٌ
أَوْ مَسْجِدٌ بِمَعْرَلٍ	4	عَنِ الْوَرَى فِي نَاحِيَةٍ
تَقْرَأُ فِيهِ مُصْحَفًا	5	مُسْتَنْدًا بِسَارِيَةٍ
مُعْتَبِرًا يَمُنْ مَضَى	6	مِنَ الْقُرُونِ الْخَالِيَةِ
خَيْرٌ مِنَ السَّاعَاتِ فِي	7	فِيءِ الْقُصُورِ الْعَالِيَةِ
تَعْتُبُهَا عُقُوبَةٌ تَصَلَّى	8	بِنَارٍ حَامِيَةٍ
فَهْدِهِ وَصِيَّتِي	9	مُخْبِرَةٌ بِخَالِيَةٍ
طُوبَى لِمَنْ يَسْمَعُهَا	10	تِلْكَ لَعْمَرِي كَافِيَةٍ
فَاسْمَعْ لِنُصْحِ مُشْفِقٍ	11	يُدْعَى أَبَا الْعَتَاهِيَةِ

1 Bir köşede yediğin kuru bir ekmek parçası

2 Berrak bir kaptan içtiğin soğuk su,

3 Yalnız başına kaldığın küçük bir oda,

4 Ya da uzakta, insanlardan uzakta bir mescitte,

5 Bir direğe yaslanıp okuduğun Kur'ân,

6 Geçmiş asırlardan ibret alarak,

7 Yüksek saraylardaki saatlerden daha hayırlıdır.

8 Çünkü ardından gelip seni yakan ateşli bir ceza vardır.

9 İşte bu, tavsiyemdir, halimden haber verir.

10 Ne mutlu bu öğütleri dinleyenlere, ömrüme yemin ederim ona yeter.

11 Öyleyse, kendisine Ebu'l-Atahiyye denilen şefkatli birinin nasihatini dinle.²¹⁷

8. Belagat Kitaplarından Cezâlet ve Rikkat Örnekleri

Belagat kitaplarında bedi' ilmi, kelâmın lafız ve mana bakımından güzelleştirme yollarını inceleyen ilim olarak tanımlanmaktadır. Bunlar manevi güzelleştirici sanatlar

²¹⁷ Ebu'l-'Atâhiye İsmâ'îl b. el-Kâsım, *Dîvânü Ebi'l-'Atâhiye*, 304.

ve lafza ait süsleyici sanatlar olmak üzere iki temel başlık altında incelenmektedir.²¹⁸ Manevi güzelleştirici sanatlardan biri de uyum anlamına gelen i'tilâf sanatıdır. Belagat âlimleri İ'tilâf başlığı altında lafzın mana ile uyumu, lafzın lafızla uyumu ve mananın mana ile uyumu ile ilgili örnekler vermektedirler. Cezâlet ve rikkat terimleri ise lafzın mana ile uyumu bakımından değerlendirilmektedir.²¹⁹

Belagat kitaplarında lafzın mana ile uyumu bakımından cezâletli olması için verilen başlıca örneklerden biri şair Beşşâr b. Bürd'e (ö. 167/783-84) ait olan şu beyitlerdir:

1 إِذَا مَا عَضِبْنَا عَضِبَهُ مُضَرِّيَّةً هَتَكْنَا حِجَابَ الشَّمْسِ أَوْ تُمَطِّرُ الدَّمَآ

2 إِذَا مَا أَعَزَّنَا سَيِّدًا مِنْ قَبِيلَةٍ ذُرَى مِنْبَرٍ صَلَّى عَلَيْنَا وَسَلَّمَا

1 “Müđar kabilesine yakışır bir şekilde öfkelendiğimizde, güneşin örtüsünü yırtarız. Böylece kan yağdırır.

2 Bir kabile reisine, minberin zirvesini ödünç olarak verdiğimizde o, bize dua eder ve bizi selamlar”²²⁰

Ahmed Hâşimî'nin (ö.1943) *Cevâhiru'l-belâğa fi'l-meâni ve'l-beyan ve'l-bedî'* adlı eserinde bu beyitle ilgili olarak aktardığı bir anekdot şu şekildedir: Birisi Beşşâr'a gelerek şiirinde tutarsızlık olduğu yönünde bir tenkitte bulunur. Beşşâr “nedir o?” diye sorar. Adam, kendisine “şiir söylerken duyguları harekete geçirir ve kalpleri etkilersin, mesela şu sözünle” diyerek yukarıdaki beyitleri okur. Sonrada bu şiirden çok daha düşük bulduğu aşağıdaki beyitleri okuyarak aradaki farkın sebebini öğrenmek ister.

1 رَبَابَةٌ رَبَّةُ الْبَيْتِ تَصُبُّ الْحَلَّاءَ فِي الرَّيْتِ

2 لَهَا عَشْرُ دَجَاجَاتٍ وَدَيْكٌ حَسَنُ الصَّوْتِ

1 Rababe ev hanımıdır. Sirkeyi yağa döker.

2 Onun on tavuğu ve güzel sesli bir horozu vardır.

²¹⁸ Bolelli, *Belagat Arap Edebiyatı*, 405.

²¹⁹ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğiyye*, 16.

²²⁰ Ahmed Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Meâni ve'l-Beyân ve'l-Bedî'* (Beyrut: mektebetü'l- 'asriyye, 1999), 316; Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğiyye ve te'tavvürühâ*, 20; Muhammed b. Salih 'Uşeymîn, *Şerhu durûsi'l-belâğa* (Kuveyt: Mektebetu Ehli'l-Eser, ts.), 283; Bolelli, *Belagat Arap Edebiyatı*, 528.

Beşşâr bu iki şiir arasındaki farkı şöyle açıklar: “Her şeyin bir konumu ve yeri vardır. İlk sözde ciddiyet vardır. İkinci sözü ise cariyem Rabâbe için söyledim.”²²¹

Ahmed Hâşimî cezâlet ile ilgili olarak şu beyti örnek olarak vermektedir:

وَلَسْتُ بِتَظَّارٍ إِلَى جَانِبِ الْغَيِّ إِذَا كَانَتْ الْعَلْبَاءُ مِنْ جَانِبِ الْفَقْرِ
Şeref ve yücelik fakirlik tarafında bulunduğu zaman, ben zenginlik tarafına bakacak değilim.²²²

Belagat kitaplarında rikkat için verilen örneklerden biri Beşşâr’a ait olan şu beyittir:

لَمْ يَطَّلْ لَيْلِي وَلَكِنْ لَمْ أَمِّمْ وَنَفَى عَنِّي الْكَرَى طَيْفٌ أَمِّمْ
Gecem uzun sürmedi, ama uyuyamadım. Elem veren (sevgilinin) hayaleti uykuyu benden aldı.²²³

‘Uşeymîn (ö 2001), *Şerhu durûsi'l-belâğa* adlı eserinde yukarıdaki örneklere ilaveten birinci bölümü rikkatli ikinci bölümü cezâletli beyte örnek olarak aşağıdaki beyti paylaşmaktadır:

أَنَا كَالْمَاءِ إِنْ رَضِيْتُ صَفَاءً وَإِذَا مَا سَخِطْتُ كُنْتُ هَيِّبًا
Memnun olduğum zaman berrak su gibiyim, öfkeli olduğum zaman alev olurum.²²⁴

Rikkat için verilen bir diğer örnek Ebü'l-Atâhiye'nin muhatabından kendisine karşı merhametli davranmasını istediği şu beyitlerdir:

1 نَذَكَّرُ أَمِينَ اللَّهَ حَقِّي وَحُرْمَتِي وَمَا كُنْتُ تَوَلِّينِي لَعَلَّكَ تَذَكَّرُ
2 فَمَنْ لِي بِالْعَيْنِ الَّتِي كُنْتُ دَائِمًا إِلَيْهَا فِي سَالِفِ الدَّهْرِ تَنْظُرُ
Hatırla, Ey emanetçi, benim hakkımı ve itibarımı ve bana sahip çıkışını belki hatırlarsın.
Ve kim bakacak bana senin bir zamanlar bana daima baktığın gözle?²²⁵

²²¹ Matlûb, *Mu‘cemü'l-muştalahâti'l-belâğiyye*, 21.

²²² Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa*, 316; Bolelli, *Belagat Arap Edebiyatı*, 528.

²²³ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa*, 316.

²²⁴ ‘Uşeymîn, *Şerhu durûsi'l-belâğa*, 283.

²²⁵ Hâmid Avni, *el-Minhâcü'l-vâdih li'l-belâğe* (Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.), 176.

Ebu Nüvâs ve Harun Reşid arasında geçen şu olay bazen bir harf değişikliğinin bile sözü ve muhatabı yumuşatarak sahibini cezadan kurtarabileceğini göstermektedir:

Harun Reşid, şair Ebu Nüvâs'ı sarayına çağırarak ondan Halise için bir şiir okumasını istedi. Ancak Harun Reşid, şairin şiirini dinlemeyerek dikkatini Halise'ye yoğunlaştırdı ve şairin şiiri hakkında olumsuz bir tepki vermedi. Bu durum üzerine Ebu Nüvâs öfkelenmiş ve Harun Reşid'in Halise'ye olan ilgisini bildiği için onun şiirini görmezden geldiğini düşündü. Harun Reşid, Halise'ye mücevherlerle süslü bir kolye hediye etti ve Ebu Nüvâs'a herhangi bir ödül vermedi. Ebu Nüvâs, Harun Reşid'den izin alarak ayrıldı ve Halise'nin odasına giderek kapısına şu notu bıraktı:

لَقَدْ ضَاعَ شِعْرِي عَلَى بَابِكُمْ كَمَا ضَاعَ عِقْدٌ عَلَى خَالِصَةٍ
*Halise'de gerdanlığın boşa gittiği gibi şiirim
kapınızda boşa gitti.*

Harun Reşid, Ebu Nüvâs'ı çağırarak ne yazdığını sordu. Ebu Nüvâs, sadece iltifatlar ve övgüler yazdığını söyledi ve metni şu şekilde değiştirdi:

لَقَدْ ضَاءَ شِعْرِي عَلَى بَابِكُمْ كَمَا ضَاءَ عِقْدٌ عَلَى خَالِصَةٍ
*Halise'de gerdanlığın parladığı gibi şiirim
kapınızda parladi.*

Harun Reşid, Ebu Nüvâs'ın zekâsı ile kelimenin anlamını değiştirmesini ve eleştiriyi övgüye dönüştürmesini beğenerek onu ödüllendirdi.²²⁶

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere arap edebiyatında seçkin şairler, lafız-mana uyumuna dikkat ederek sözlerinin cezâletli veya rikkatli olması için manaya en uygun lafızları seçmeye çalışmışlardır.

²²⁶ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa*, 334.

SONUÇ

Arap dili incelendiğinde başlangıçtan günümüze kadar her dönemde belagat ve fesahatin önemli bir yer teşkil ettiği görülmektedir. Kur'ân-ı Kerim, üstün belagat ve fesahati ile Arap belagatinin gelişimine kaynaklık etmiş, Kur'ân'ın etkisi ile belagat ilmi sistematik bir yapıya kavuşmuştur. İ'câzu'l-Kur'ân ve edebî tenkit çalışmaları sonucunda müstakil bir ilim dalı haline gelen belagat; meânî, beyân ve bedî' gibi söz söyleme ile ilgili kaideleri ve kuralları inceleyen ilimlerden meydana gelmektedir. Sanatları muhassinât-ı lafziyye (lafzı güzelleştiren sanatlar) ve muhassinât-ı maneviyye (manayı güzelleştiren sanatlar) olmak üzere ikiye ayırıp inceleyen bedî' ilminin manevi muhassinât içerisinde incelediği başlıklardan biri i'tilâf sanatıdır. Belagat âlimlerinin bu sanatla ilgili olarak kullandıkları terimlerden ikisi ise cezâlet ve rikkat olarak karşımıza çıkmaktadır.

Terim olarak cezâletin iki farklı anlamda kullanıldığı anlaşılmıştır. Birincisi daha çok lafız-mana uyumunun kusursuz olması ile ilgili olarak zayıf söz mukabilinde kullanılan terim anlamıdır. Bu bağlamda cezâlet; lafzın güçlü olması yani gündelik hayatta kullanılan sıradan kelimelerden oluşmaması anlamına gelmektedir. Ancak tenkit âlimleri nazım veya nesirde cezâleti sağlamak için seçilen kelimelerin anlamı tamamen müphem hale getiren ve kulağa hoş gelmeyen lafızlardan oluşmaması gerektiğini belirtmişlerdir. Cezâlet bulunmayan yani gündelik konuşma diliyle yazılan şiirler hakkında ise manası güzel ve faydalı olsa da edebî olarak değer taşımadıklarını iddia etmişlerdir.

Cezâlet kelimesinin belagat eserlerinde ikinci bir terim anlamı ile rikkat kelimesinin zıttı olarak kullanıldığı görülmüştür. Buna göre cezâlet; savaş, tehdit, uyarı, azap vb. gibi konularda sözün konumu gereği güçlü, etkili ve şiddetli olması anlamında kullanılmaktadır. Dil âlimleri özellikle hamaset ve fahr türündeki şiirlerin cezâletli olduğunu söylemişlerdir. Cezâlet terimi, bedî' sanatlarından biri olan i'tilâf başlığı altında bu anlamıyla yer almaktadır.

Bir belagat terimi olarak rikkat; gazel, sitem, merhamet gibi konularda veya cennet ehlinin, peygamberlerin ve tövbe edenlerin konuşmalarında bulunan, akıcı, tatlı ve yumuşak söz anlamına gelmektedir.

İ‘câzu’l-Kuran ile ilgili eserlerde âlimler, Kur’ân-ı Kerim’in hangi yönüyle diğer sözlerden üstün olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. İ‘câzu’l-Kur’ân eserlerinde Kur’ân’ın i‘câz yönlerinden biri de manaya uygun lafız seçimindeki mükemmelliğidir. Bu mükemmelliğe vurgu yapan i‘câzu’l-Kur’ân müelliflerinden birisi Ebû Süleyman el-Hattâbî’dir. Ancak Hattâbî Kur’ân’da belagat açısından bir tekdüzelik olmadığını ve Kur’ân’da söz çeşitliliği olduğunu, bazı Kur’ân lafızlarının diğerlerinden daha cezâletli olduğunu iddia etmiştir. Bu iddia bazı tartışmalara sebep olmuştur. Bazı belagat müellifleri bu iddianın Kur’ân-ı Kerim’in, belagat açısından sözlerin en üstünü olduğu teziyle çelişeceğini söylemiş ve Hattâbî’yi eleştirmişlerdir. Bazıları ise Hattâbî’nin bu tasnifini cezâlet-rikkat arası bir tasnif olarak değerlendirmişlerdir.

Hattâbî’nin cezâlet kelimesini zayıf olmayan, edebî açıdan güçlü olan söz anlamında kullandığı tespit edilmiştir. Bu tasnife göre Hattâbî’nin cezâlet ile anlam bakımından zorluk taşımakla birlikte sanat değeri daha yüksek olan edebî ifadeleri kastedtiği görülmüştür. Ayrıca Kur’ân’ın kolaylık içeren ifadelerinin de belagat açısından değerli olduğunu kastedtiği müşahede edilmiştir. Bu tasnifin Kur’ân’ın belagat açısından sözlerin en üstünü olduğu teziyle çelişmediği görülmüştür. Ayrıca bu tasnifle ilgili Kur’ân ayetlerinden örnekler verilerek Hattâbî’nin görüşleri daha anlaşılır hale getirilmeye çalışılmıştır.

Kur’ân’da cezâlet ve rikkat için Arap dili ve belagat âlimlerinin vermiş oldukları örneklerle bakıldığında, Kur’ân’da geçen kıyamet isimlerinde, Allah’ın zatı ile ilgili uyarıcı ayetlerde ve cehennemi tasvir eden ayetlerde cezâlet olduğu müşahede edilmiştir. Cenneti tasvir eden ayetlerde, müjde ile ilgili ayetlerde ve peygamberlere doğrudan hitap eden bazı ayetlerde rikkat bulunduğu görülmüştür.

Modern dönem belagat kitaplarında, cezâlet ve rikkat terimlerinin îtilaf başlığı altında, lafız mana uyumu ile ilgili değerlendirmelerde yer aldığı görülmüştür. Bu eserlerde benzer örneklerin tekrar ettikleri müşahede edilmiştir. Cezâletin özellikle Cahiliye Dönemi şairlerinin hamaset ve fahriye tarzı şiirlerinde, rikkatin ise daha çok İslam sonrası dönemde gazel ve zühd şiirlerinde bulunduğu müşahede edilmiştir.

Manaya uygun olarak lafız seçilmesi ile ilgili olarak verilen örneklerde bazen tek bir kelimenin söze cezâlet kattığı, bazen ise tek bir kelimenin anlamdaki cezâleti giderdiği veya sözü yumuşattığı görülmüştür.

Son olarak Kur'ân-ı Kerim'de lafız-mana uyumu ile veya Arap dili ve edebiyatında lafız-mana uyumu ile ilgili daha kapsamlı çalışmalar yapılarak konuyla ilgili daha çok örneğin paylaşılmasının Arap dili ve balagati alanına katkı sağlayacağı araştırmacıların dikkatine sunulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abbâs**, Fadl-Senâ. *İ‘câzü’l-Kur’an*. Amman: Dâru’l-furkan, 5. Basım, 2004.
- Âişe Abdurrahman**. *el-İ‘câzü’l-beyânî*. Mısır: Dâru’l-meârif, ts.
- Alevî**, Yahyâ b. Hamza. *eğ-Tırâzü’l-mütezammin li-esrâri’l-belâga*. Beyrût: el-Mektebetü’l-unsuriyye, 2002.
- Arslan**, Adnan. “Hattâbî ve Rummânî’nin Gözünden Kur’ân’ın Kelime Seçimindeki İ‘câzı”. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 95-113.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.889252>
- Askerî**, Ebû Hilâl. *Kitâbü’ş-Şinâ’ateyn*. nşr. Ali M. el-Bicâvî – M. Ebü’l-Fazl İbrâhim. Kahire, 1952.
- Atîk**, Abdülaziz. *’İlmü’l-beyân*. Beyrût: Dâru’n-nehdâti’l-Arabiyye, 1985.
- Bolelli**, Nusrettin. *Belagat Arap Edebiyatı*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Bulut**, Halil İbrahim. “Mûcize”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Temmuz 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mucize>
- Câhiz**, Ebû Osmân. *el-Beyân ve’t-tebyîn*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Mısır: Mektebetu Hâncî, 1998.
- Câhiz**, Ebû Osmân. *Kitâbü’l-Hayevân*. thk. Abdüsselâm M. Hârûn. Kahire: Dâru’l-kutubi’l-ilmiiyye, 1938.
- Cemîl b. Ma‘mer**. *Divânu Cemîlu Buseyne*. Beyrût: Daru’l-Kitabi’l-‘Arabî, 2004.
- Coşkun**, Ahmet. “İbn Aşûr, Muhammed Tâhir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Ocak 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-asur-muhammed-tahir--1973>
- Cumahî**, Muhammed b. Sellâm. *Tabakâtü fuhûli’ş-şu‘arâ*. nşr. Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’n-nahda, 1953.
- Cürcânî**, Abdülkâhir. *Delâ’ilü’l-i‘câz*. nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Matbaatü’l-medeni, 1992.
- Dayf**, Şevkî. *el-Belâga: Teṭavvur ve târiḥ*. Kahire: Dâru’l-meârif, 9. Basım, ts.
- Divlekci**, Celalettin. “Hattâbî’nin (ö. 388) İ‘câz Anlayışı Ve Kur’an’ın İfade Biçimine Yönelik Tenkitlere Yaklaşımı”. *EKEV Akademi Dergisi* 60 (31 Ağustos 2014), 97-124.
- Durmuş**, İsmail. “Fahr- TDV İslâm Ansiklopedisi”. Erişim 14 Temmuz 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/fahr--edebiyat>
- Durmuş**, İsmail. “Hamâse - TDV İslâm Ansiklopedisi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamase>

- Durmuş**, İsmail. “İbnü’l-Esîr, Ziyâeddin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ocak 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-esir-ziyaeddin>
- Durmuş**, İsmail. - Pala, İskender. “İtilâf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Şubat 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/itilaf>
- Ebu’l-‘Atâhiye**, İsmâ‘îl b. el-Ğâsım. *Divânu Ebi’l-‘Atâhiye*. Beyrût: Daru Sadır, 1961.
- Elbânî**, Nâsırüddin. *Şahîhu’l-Câmi ‘i’ş-şagîr ve ziyâdâtüh*. Riyad, 1986.
- Elmalı**, Hüseyin. “Kitâbü’ş-Şinâ‘ateyn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Ocak 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kitab-sinaateyn>
- Eminoğlu**, Ali. *Şekil ve Muhteva Yönünden el-Mu’allakatu’s-Seb’*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Er**, Rahim. “Tenkit”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Haziran 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/tenkit--edebi-tenkit>
- Ergin**, Ali Şakir. “Cemîl”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Temmuz 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/cemil--arap-sairi>
- Ertaş**, Muharrem. *Câhiliye Şairi Antera b. Şeddâd el-Absî ve Divanının Edebî Tahlili*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Fîrûzâbâdî**. *el-Ğâmûsü’l-muĥîf*. Beyrut: Müessesetü’r-risale, 2005.
- Hacımüftüoğlu**, Nasrullah. “Abdülkâhir el-Cürcânî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulkahir-el-curcani>
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî**. *Kitâbu’l-‘Ayn*. thk. Abdulhamîd Hendâvî. Beyrût: Dâru’l kutubi’l-‘ilmiyye, 2002.
- Hâmid Avni**. *el-Minhâcü’l-vâdih li’l-belâġe*. Mektebetü’l-Ezheriyye, ts.
- Hasan**, Abbas Fadl. “el-Belâġa Fünûnuhâ ve Efnânuhâ”. Amman: Dâru’l-furkân, ts.
- Hasan**, Abdullah. “Min kadâya’l-belâġati ve’n-naġd: el-cezâletü ve’r-riġġah”. *Mecelletü külliyyeti’l-lüġati’l-arabiyye bi’l-menüfiyye* 9/1 (01 Aralık 1989), 508-560.
<https://doi.org/10.21608/bfam.1989.64426>
- Hâşimî**, Ahmed. *Cevâhiru’l-belâġa fi’l-meânî ve’l-beyân ve’l-bedî*. Beyrut: Mektebetü’l-‘asriyye, 1999.
- Hatîb**, Abdülkerîm. *el-İ‘câz fi dirâseti’s-sâbikîn*. Darü’l-fikri’l-Arabi, 1974.
- Hatîb** et-Tebrîzî. *Şerh-u Divanı Antere*. thk. Mecîd Tarrâd. Beyrût: Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, 1992.

- Hattâbî**, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed. *Beyânü i 'câzi'l-Kur'ân, (Şelâsü resâ'il fi i 'câzi'l-Kur'ân içinde)*. thk. Muhammed Halefullâh - Muhammed Za'lûl Sellâm. Mısır: Dâru'l-meârif, 1976.
- İbn Âşûr**, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Âşûr**, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *Şerhu'l-mukaddime fi'l-edebiyeye li-şerhi'l-İmâm el-Merzûkî 'alâ dîvânî'l-Hamâse li-Ebî Temmâm*. Riyad: Dâru'l-minhâc, 2008.
- İbn Fâris**, Ahmed b. Faris b. Zekeriya El-Kazvini. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Beyrut: Darü'l-fikr, 1979.
- İbn Manzûr**, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru sadır, 1990.
- İbn Reşîk el-Kayrevânî**. *el-'Umde*. Beyrût: daru'l cîl, 1981.
- İbnü'l-Esîr**, Ziyâeddin. *el-Meşelü's-sâ'ir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*. thk. Ahmed el-Havfî - Bedevî Tabâne. 4 Cilt. Kahire: Dâru Nahza, ts.
- İpekten**, Halûk. "Gazel". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Temmuz 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/gazel--edebiyat>
- Kādî Abdülcebâr**. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. 16 Cilt. Kahire: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1965.
- Karaman**, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Karaman**, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Kassab**, İbrahim Velid. *Fi'l-i 'câzi'l-belâğî li'l-Kur'ani'l-Kerim*. Dımaşk, 2011.
- Kazvînî**, el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân. *Telhîşü'l-Miftâh*. Pakistan: Mektebetü'l-büşrâ, 2010.
- Kılıç**, Hulusi. "Belagat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Haziran 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/belagat>
- Kılıç**, Hulusi. "Delâilü'l-i 'câz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Temmuz 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/delailul-icaz>
- Kırgız**, Mustafa. *Arap Belagat İlminin Tarihi ve Gelişim Aşamaları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Konaklı**, Numan. "İ'câzü'l-Kur'ân Fikri: Mahiyet, Tarihsel Süreç ve Literatür". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (05 Mart 2014), 75-114.
<https://doi.org/10.15370/muifd.20666>

- Kutub**, Seyyid. *Kur'an'da Kıyamet Sahneleri*. çev. Hasan Fehmi Ulus. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018.
- Matlûb**, Ahmed. *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâgiyye ve te'tavvuruhâ*. Beyrut: ed-Darül-Arabiyye lil-mevsuat, 2006.
- Mâtürîdî**, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*. thk. Mecdi Baslum. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mehdî Muhammed Nâsirüddin**. *Divanı Tarafe bin Abd*. Beyrût: Dâru'l-İlmiyye, 2002.
- Mertoğlu**, M. Suat. "Üslûbü'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/uslubul-kuran>
- Merzûkî**, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed el-. *Şerhu Dîvâni'l-Hamâse*. Kahire, 1951.
- Meydânî**, Abdurrahmân b. Hasen Habenneke el-. *el-Belâğa el-Arabiyye*. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1996.
- Mustafa Müslim**. *Mebahis fi i'cazi'l-Kur'ân*. Dimaşk: Dâru'l-kalem, 3. Basım, 2005.
- Müslim**, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire, 1955.
- Nâsirüddîn Beyzâvî**. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil*. Beyrût: İhyâu't-türasi'l-arabî, 1997.
- Öğüt**, Ayşenur. *Arap Şiirinde 'Uzrî Gazel ve Cemîlu Buseyne Dîvânının İncelenmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Özdoğan**, M. Akif. "Klasik Arap Edebî Tenkidine Genel Bir Bakış". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (07 Mayıs 2015), 1-28.
- Parıldı**, Metin. *Ebu'l-'Atâhiye ve Şiiri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Polat**, Fethi Ahmet. "Bir İ'câzü'l-Kur'ân İddiası: Sarfe". *Marife* 3/3 (31 Aralık 2003), 185-218. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3343415>
- Salmazzem**, Mehmet. "'Tehaddî' Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım". *EKEV Akademi Dergisi* 64 (30 Ekim 2015), 115-134.
- Sarı**, Mehmet Ali. "el-İtkân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-itkan>
- Sarı**, Mevlüt. *el-Mevarid (Arapça-Türkçe Lügat)*. istanbul: bahar yayınları, 1982.
- Süyûtî**, Celâleddin es-. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhamed Ebu'l-fadl İbahim. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyye, 1967.

- Şensoy**, Sedat. “Nazmü’l-Kur’ân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ocak 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/nazmul-kuran>
- Şeşen**, Ramazan. “Câhiz- TDV İslâm Ansiklopedisi”. Erişim 07 Temmuz 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/cahiz>
- Şeşen**, Ramazan. “el-Beyân ve’t-tebyîn - TDV İslâm Ansiklopedisi”. Erişim 18 Haziran 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/el-beyan-vet-tebyin>
- Tahiru’l-Mevlevî**. *Edebiyat Lügatı*. ed. Kemal Edip Kürkçüoğlu. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1973.
- Tehânevî**, Muhammed b. Ali. *Mevsûatü Keşşâfü İstîlâhati’l-Fünûni*. thk. Ali Dehrûc. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Tüccar**, Zülfikar. “İbn Sellâm el-Cumahî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Mayıs 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sellam-el-cumahi>
- Useymîn**, Muhammed b. Salih. *Şerhu durûsi’l-belâğa*. Kuveyt: Mektebetu Ehli’l-Eser, 2005.
- Varol**, Hüseyin. “Ebû Ali el-Merzûkî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Ocak 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-ali-el-merzuki>
- Yavuz**, Yusuf Şevki. “İ’câzu’l Kur’an”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Temmuz 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/icazul-kuran>
- Yavuz**, Yusuf Şevki. “İ’CÂZÜ’l-KUR’ÂN”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/403-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. /icazul-kuran
- Yavuz**, Yusuf Şevki. “SARFE”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sarfe>
- Yetiş**, Kazım. “Cezâlet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Ekim 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/cezalet>
- Yıldız**, Erol. “Ebü’l-Atâhiye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Temmuz 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-atahiye>
- Yılmaz**, Zehra - Özgel, İshak. “Lafız-Mana Açısından Kur’ân”. *EKEV Akademi Dergisi* 89 (03 Mart 2022), 401-419.
- Zerkeşî**, Bedrüddîn. *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhamed Ebu’l-fadl İbahim. Beyrut: Dâru’l-Marife, ts.
- Zevzenî**. *Şerhu’l-Mu‘allakâti’s-seb‘*. Mektebetü dâri’l-beyân, 2002.